

B Ö L C S É S Z D O K T O R I É R T E K E Z É S

A R Ó M A I E R É N Y E K É S E S Z M É N Y E K
P A R Ó D I Á J A P L A U T U S N Á L

Készítette: Hoffmann Zsuzsanna

Szeged, 1977.

B E V E Z E T É S

A latin vigjáték két nagy klasszikusának, Plautusnak és Terentiusnak a kora, a római társadalom és műveltség hatalmas átalakulásának az évszázada. Ez az az időszak, amelyben a görög művelődés szelleme behatolt az egész római társadalom életébe. Plautus az első olyan író a római irodalomban, akinek teljes műve maradt ránk. Művei mint tudjuk nem egészen eredeti alkotások, hanem a görög ujkomédia darabjainak többé-kevésbé szabad átdolgozásai.

A görögök egész életformája, erkölcsstelenül szabadosnak, léhának tűnt a katonás fegyelmű, a régi arisztokratikus hagyományokhoz erősen ragaszkodó rómaiak szemében¹. Annál is inkább merésznek hat Plautus vállalkozása, aki ezt az életformát vitte színre és mutatta be a római nézőknek. A görög és római szokások, intézmények keveredése, nem csupán a nézők szórakoztatását célozta. Amikor Plautusnál egy görög hős a római népgyűlést senatust vagy curiát emlegeti - ezek a motivumok, amellet, hogy a nézőket megnevettették, Plautus tartalmi mondanivalójának a kiemelését is célozták.

A görög mintáiban kipellengérezett erkölcsi hibák és társadalmi visszasságok a Plautus-kori római társadalomra is jellemzőek, éppen ez tette aktuálissá átdolgozásukat, és ez magyarázza részben a sikerüket is. Harácsolás, zsugoriság, maradiság, babonaság,

és hasonló hibák kigúnyolása látszólag görög környezetben történik, de félreérthetetlenül római utalásokkal. Éppen ez a beállítás menti a komédiaírókat az esetleges vádakkal szemben. Például a rabszolgák nagyon is szabados viselkedése, a tulságosan is okos észjárása, a paraziták sorsdöntő befolyása, az örömlányok szerepe, az istenfélelem fitymálása aligha lett volna másképpen elfogadható, közölhető a római nézőkkel, mint görög környezetben. Az arisztokratikus római társadalomban az ősi hagyományok nagyon is élők, Plautus korában is erősen hatnak, érvényben vannak. Plautus mer ezekből paródiát csinálni, ezeket rabszolga vagy parazita szájába adva, paródia formájában bírálni, a legkevésbé illendő módon és összefüggésben emlegetve ezeket. a nagyon is komolyan vett, és komolynak hitt erényeket, egyben saját korának visszásságait is kipellengérezve. Eltérően az ujkomédiától, szélsőséges jellemábrázolásokat alkalmaz. Egy - egy vonás uralkodik kiemelkedően a jellemfestésében, pl. a katona pöffeszkedő hiúsága, a parazita elvtelen haszonlesése, a szolgáknak urukhoz való erős ragaszkodása. A markáns vonások leegyszerűsítése, kiemelése, nemcsak a helyzetekben rejlő komikum fokozását szolgálja, hanem a magatartásbeli-erkölcsi viszonyok kipellengérezését is, s egyben a nézők nevettetését. A személyes vétkek, hibák társadalmi meghatározóit csak felületesen említi, élcei azonban ~~az~~ egyértelműenszűklátó körű konzervativizmus, harácsolás, a gazdagok pöffeszkedése ellen irányulnak, nagyon is aktuális problémákra célozva a görög témájú mulatsággal. Plautusnak nemcsak a közönség műveletlenségével kellett megküzdenie, hanem azzal a maradisággal is, amelyet az

"ősi erkölcsök" védelmében tanusított néhány befolyásos, konzervatív beállítottságú politikus, főként a szigorúságáról híres Cato.

A dolgozat célja a római erények, arisztokratikus eszmények parodizálásának vizsgálata Plautus darabjaiban. Ennek érdekében egyrészt foglalkoznunk kell a paródiával általában, ill. a paródiának Plautusnál alkalmazott eszközeivel és formáival; másrészt röviden jellemeznünk kell esetenként a kérdéses fogalmak mibenlétét, komoly használatát, hogy ilyenmódon ezek plautusi parodizálása annál frappánsabban kidomborodjék.

Vizsgálódásunk kiindulópontjaként röviden át kell tekintenünk a paródiának, mint műfajnak az értelmezéseit, jelentéseit, ill. általános használatát.

Az antik paródia mindeddig nem kapta meg az őt megillető méltatást. Többen foglalkoztak már a paródia vizsgálatával², de együtt tárgyalták hasonló fogalmakkal, és így alapos kimerítő vizsgálatára nem került sor. Ezen hiány pótlása nem lehet a dolgozat célja, csupán, szempontunkból érdekes vonatkozásaiból említünk meg néhányat. H. Kleinknecht az antik imaparódiáról szóló tanulmányában hasznos támpontokat ad a paródia általános vizsgálatához.³ A paródiában nem a komikus elem a lényeges, hanem a kettőzés elve. A paródia szó eredeti jelentése, etimológiája alapján: mellé vagy hozzá énekelni, párhuzamot énekelni, éneket megváltoztatásokkal énekelni, amelybe beleértendő egy megadott minta utánzása. Árnyalati jelentésben ellentétességet is jelent. Az ókorban Aristoteles foglalkozott a paródiával, fogalmi meghatározását adta *Poetica* c. művében. Ezen kívül

pontos fogalmi definíció nincsen, az antik tudomány a fogalmat csak mellékesen említette vagy mint általános fogalmi ismeretet magyarázatként használta. Kezdetben a paródia, mint tisztán rétorikai szakkifejezés vált ki. A rétorikai szakirodalomban a szónokoknak arra kedvelt szokására vonatkoztatták, hogy költői szövegeknek csak egy részét idézi pontosan, a többit tartalmilag, prózában, saját szavaival. Eltekintve Quintilianus meghatározásától,⁴ amely közeli rokonságban van a szó etimológiájával, általános szellemi játszadozást, szójátékot jelentett: pl. közismert homérosi verseket, jelzőket, fordulatokat, megváltoztatva alkalmazva, más összefüggésben használtak, hexameterek idézése nevetséges célzattal, ismert lényeges homérosi versek átültetése. A komikum amely a szó etimológiájában nem szerepel, amit mi a paródia alapfeltételének tartunk, csak másodlagos, a dolog természetében rejlő tényezőként járul hozzá. A parodizálásban az imitáció ténye megállapítható. A mimézis gúnyos használata révén a paródia fogalmához egy szkoptikus /gúnyos/ elem is járul másodlagosként. Általában a paródia egy sajátos válfajaként megkülönböztették a szkoptikus paródiát. Már az ókorban is különbséget tettek komikus és kritikus parodizálás között. Összefoglaló fogalmi meghatározása nem volt, főleg különböző egyedi vonásait emelték ki. Az antik definíció egyrészt messzemenő általánosítást, másrészt alapvető korlátozottságot mutat. Többnyire csak konkrét irodalmi minták utánzására van tekintettel. Az antik elmélet nem ismeri

a stílus, jellemek, szokások parodisztikus utánzását, vagy a pusztán gondolatilag megragadott jellemző nézetek parodizálását. A parodikus gyakorlat ettől eltér, azt az ~~az~~ elméletet veszi alapul, amit később Paul Lehmann fogalmazott meg a középkori paródiáról írott művében. Paródia alatt itt, csak olyan irodalmi alkotásokat értettek, amelyek valamilyen ismert, vagy ismertnek feltételezett szöveget, vagy másodsorban szokásokat, személyeket, eseményeket, látszólag valósághoz hűen, valóságban azonban eltorzítva, kiforgatva, szándékos és észrevehető komikummal, akár egészükben, akár a részeket illetően, formálisan utánóznak vagy előadnak. Az interpretáció alapja a paródia mi-
benléte. Általában összefonódik azzal a törekvéssel, hogy az emberi és isteni tevékenységben és a költészetben összekeverje a valóságos dolgokat ellentéeteikkel. A kicsit nagynak, a nagyot kicsinek, az emelkedettét mindennapinak, a tréfásat komolynak, a látszatot valóságnak állítva be. A paródiában az emelkedett és a triviális egymásbajátszása révén /éppen a tartalomnak és a formának az ellentmondásában rejlik a komikum/ az alantas, a triviális ölt emelkedett formát, és a hozzá kapcsolódó pátoszt, és így válik látszólagosan emelkedetté. A paródiában az emelkedett forma, a tartalom által, ugyanakkor a forma által látszólag emelkedetté vált tartalom saját maga /a tartalom/ által semmisül meg. Így a paródia eszközül szolgálhat arra, hogy valami méltatlant igazi komoly formában mutassunk be. Ebből látható, hogy ^{ha} ~~va~~ paródia egymásnak ellentmondó tartalmat és formát egyesít,

akkor kritikus, sőt talán nevelő hatású elemet is rejt magában. Tehát a kritikának ez a gondolata, amely az utánzótnak a gyűjteményeit, formális tárgyi és értelmi vonatkozásban, amelyek végső soron összefüggnek egymással, eltúlzott módon ábrázolja és ezáltal leleplezi, nyilvánvalóvá teszi, bevonható az igazi paródia megfogalmazásába. Emellett a kritikus paródia mellett áll a tisztán komikus paródia, amelyben a komikum öncélú, pusztán csak nevettetni akar. Ez csupán szellemi játéknak számítható, amelynek a számára a tárgy éppen olyan közömbös, mint a formai eszköz. Az igazi művésznél a paródia révén a tulajdonképpen komoly bölcsességet is hallhatjuk.

A paródia tehát a költészetnek az a faja, amely kicsinyes tárgyat, tartalmat szed versbe, gúnnyal és élccel az olvasó vagy a néző mulattatására. Plautusnál a paródia részben tartalmi részben nyelvi természetű, ill. az esetek többségében a két tényező együtt szerepel. A parodizálást szolgáló tényezők a vizsgált esetekben, túl magán az adott tartalmi összefüggésen, a jogi, rétorikai, szakrális nyelvi fordulatok, kifejezések, terminológiák alkalmazása, alliterációk, nyelvi archaizmusok, a vigjáték nyelvénél emelkedettebb diszitó elemek, jelzők alkalmazása, ezeknek a jelzőknek a jogi ill. a szakrális nyelvben szokásos halmozása, illetőleg hármas tagolása, fokozások, kiemelések, tesztek színessé, csillogóvá Plautus nyelvét, illetve nyilvánvalóvá parodizáló szándékát. Darabjaiban számos helyen találkozunk a római erények és eszmények parodizálásával, dol-

zatunk célja néhány ilyen paródikus hely vizsgálata, olyan római erények - és eszmények esetében mint pl.: fides, mos maiorum, virtus, pietas, honos, auctoritas etc.

A vizsgált helyeken a megfelelő komoly formákkal való párhuzamba állítással, ill. a jogi, rétorikai terminusokkal, fordulatokkal, ezek szokásos komoly használatával, a hagyományos arisztokratikus erényfelfogással és értelmezéssel szembeállítva a plautusi helyeket, ezek értelmezése alapján próbálunk rámutatni az adott helyeken a paródia mibenlétére, illetőleg eszközeire.

M O S M A I O R U M

Az arisztokratikus felépítésű római társadalom életét az írott törvények mellett szigorú erkölcsi normák is szabályozták, amelyek pregnánsan jellemzik a konzervatív beállítottságú uralkodó senatori rend illetőleg a nobilitas felfogását, törekvéseit. Ezek a sajátosan rómainak tekintett erények, követendő mintának kitűzött eszmények, a köztársaság virágkorában széles körben érvényesültek, hatottak a magán- és közélet területén. Szívesen hangoztatták és hallgatták emlegetésüket a hanyatló köztársaság korában, a polgárháborús időkben is, amikor pedig már alaposan hitelüket veszítették, s csak a resignált multbatekintés motivumai, vagy politikai szólamok és a tendenciózus érvelés fegyvertárának a kellékei voltak. Igen jellemző, hogy a legteljesebb összefüggő felsorolásukat éppen Cicero Catilináékkal polemizáló invectivájában találjuk. A Catilina-elleni második beszéd egyik helyén /11,25/ - negatív párjaikkal szembeesítve - a római erények és eszmények valóságos katalógusát sorakoztatja fel: pudor, pudicitia, fides, pietas, constantia, honestas, continentia, aequitas, temperantia, fortitudo, prudentia.¹

Ezeknek s más római erényeknek és eszményeknek az emlegetésével igen sűrűn találkozunk már a III/II. század fordulójá-

nak évtizedeiben Plautusnak a vigjátékaiban is. Ezek az előfordulások nem egy esetben hozzájárulnak az illető fogalom értelmezéséhez, mibenlétének jobb megértéséhez. Szempontunkból azonban fontosabb, hogy Plautus ugyanakkor igen sok esetben irónikus hangon, parodizáló célzattal kezeli ezeket az immár patinás, de még energikusan hangoztatott elveket - gondoljunk csak Cato szónoklataira, amelyek töredék^kekben is ékesen példázzák ezeket a konzervatív arisztokratikus törekvéseket.² Plautus közönsége azonban, úgy tűnik, legalábbis nem osztotta maradéktalanul, nem kezelte fenntartások nélkül ezeket a magasztos szemléletet. - A plautusi paródia ebben a vonatkozásban is több irányú. Egyrészt méltatlan összefüggésben szerepelteti ezeket a fennkölt fogalmakat, másrészt olyan alantas szereplők szájába adja, akik erre eleve méltatlanok, és használatuk ezáltal teljesen nevetségessé válik. A plautusi humornak ezt a megnyilvánulását egyes eseteiben már korábban is észrevételezték.³ Összefoglaló feldolgozása azonban, tudomásunk szerint, máig még nem készült. Dolgozatunkban erre kívánunk kísérletet tenni. A vizsgálandó erények és eszmények közül először a normatív rendeltetésű mos maiorum fogalmával kívánunk foglalkozni. Célunk tehát, nem az egyes fent említett fogalmak történeti vizsgálata, hanem csak plautusi parodizálásuk bemutatása, jellemzése. A magyarázathoz, a parodisztikus kezelés igazolásához természetesen szükséges az egyes terminusok, ez esetben a mos maiorum megjelölés komoly, "hivatalos"

értelmezésével is foglalkozni; ez részben magának Plautusnak, részben más szerzőknek ill. forrásoknak a megfogalmazásai alapján lehetséges.

1. Egy olyan arisztokratikus felépítésű társadalomban, mint a római, amelynek konzervatív felfogású uralkodó osztálya közéleti szinten is számontartotta és tudatosan ápolta a nemzeti összetartozást, a rokoni kapcsolatokat⁴, magától értetődő súlya és normatív jelentősége volt az ősök – nem egyszer idealizált – életmódjának, tetteinek és szokásainak: "példájának". Ezt nevezték összefoglaló néven mos maiorum, esetleg exempla maiorum, vagy veterum norma megjelöléssel.

Az ősök példájának kötelező érvénye, egyben a kötelességteljesítés jogosnak tartott önérzete jellemzően nyilvánul meg az egyik korai római felirat, Cn.Cornelius Scipio Hispanus /cos. 176./⁵ sírfeliratának megfogalmazásában:

Virtutes generis meis moribus accumulavi,

progeniem genui⁶, facta patris petiei.

Maiorum optenui laudem ut sibi me esse creatum

laetentur, stirpem nobilitavit honor.⁷

Ezt a szemléletet juttatja kifejezésre Ennius ismert sora is: moribus antiquis stat res Romana virisque⁸.

Nem meglepő, hogy az erkölcsök megreformálását, a régi köztársaság visszaállításának fikcióját hirdető Augustus⁹ fennen hangoztatta és propagáltatta az ősök példájának követését, s az utókor számára is ezzel a jelszóval jellemezte

fő politikai célkitűzését: multa exempla maiorum exolescentia iam ex nostro saeculo reduxi et ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi¹⁰.

Ismeretes, hogy Augustus, a divus Iulius a politikai örököse programjának megfogalmazásához Caesar gondolatai mellett felhasználta két pompeianus, Cicero és Varro műveit, fejtegetéseit is, így a mos maiorum kultuszát is. Legfeljebb amig pl. Varro hagyománytisztelete, a "viri magni nostri maiores" /r.r. II 1,1/ példaképként való emlegetése¹¹ őszintén átérzett meggyőződésből fakadt, és nemcsak tudós irodalmi tevékenységének volt fő mozgatója, hanem áthatotta menippói szatiráinak szemléletét is¹² - addig Augustusnál ezek a törekvések az államrend és társadalmi élet területén bekövetkezett lényeges változások elkendőzésére is szolgáltak.

2. A mos maiorum kifejezés több helyen előfordul Plautus darabjaiban is. Ezt a római társadalom vezető rétegei számára olyan fontos erényfogalmat ill. követésének eszméjét, amelyet ők nagyon is komolyan vettek, és Plautus korában ennek a hagyománynak a tisztelete még erősen hatott, maga Plautus hol komoly, hol pedig parodizált formában említi, helyenként megtartva a kifejezés eredeti értelmét, helyenként azonban kicsinyes, méltatlan dolgokkal kapcsolatban, parodisztikus színezettel, a legkevésbé odaillő összefüggésben használja, vagy éppen egy parazitát avagy egy rahszolgát ruház fel ezzel a csak előkelő személyeknek tulajdonított kiválósággal. Plautus

eljárása azért is merésznek hat, mivel annak ellenére, hogy az arisztokratikus ideál még élő volt, paródiát mert csinálni belőle. - A fogalom bizonyos szempontból kapcsolatot mutat a római arisztokrata eszményt összegző másik erény-kategóriával, amelyet a virtus szóval jelöltek, s amelynek jelentéstartalma jóval összetettebb, hagyományosan számontartott jelentéskörénél.

A mos maiorum eszménye szerint élni, az ősök által szerzett, tőlük örökölt dicsőséget tovább növelni, a nemzetség és a család hírnevét /gloria maiorum/ gyarapítani, ez is a virtushoz tartozik, virtusnak számít.¹³ Így aktív részvétellel a közügyekben, barátok, pártfogók és cliensek szerzése, valamint az ősi dicsőség növelése mind az "igazi" római jellemzői.

Tenney Frank felhívta a figyelmet három érdekes plautusi helyre¹⁴, amelyek a római arisztokratikus ideálról adnak jó képet, összefüggésben a virtusszal és a mos maiorum tiszteletével. A Trinummus három kérdéses helye /amelyek alapján T.Frank különben a datáláshoz is támpontot keresett/ a mos maiorum - eszmény gondolatkörében mozog.

Az első helyen /28-32/ az öreg Megaronides így panaszkodik a régi erkölcsök megromlása miatt:

Nam hic nimium mores invasit bonos:

Ita plerique omnis iam sunt intermortui.

Sed dum illi aegrotant, interim mores mali

Quasi herba irrigua succrevere uberrime:

Eorum licet iam metere messem maxumam ...

Philto, a másik senex szintén a régi erkölcsök hanyatlását panaszolja és a régiek erkölcsének a követését javasolja:¹⁵

Nam hi mores maiorum laudant, eosdem lutitant quos

conlaudant/292./-

Meo modo et moribus vivito antiquis:

Quae ego tibi praecipio, ea facito.

Nil ego istos moror faeceos mores,

Turbidos, quibus boni dedecorant se /295 -8./.

A harmadik hely tulajdonképpen paródiaként is felfogható, mivel ez a részlet egy rabszolgának, Stasimusnak – az öreg Charmides közbeszólásaival tarkított monológját tartalmazza.¹⁶ /1028-1049/.

1033-36: Ambitio iam more sanctast, liberast a legibus:

Scuta iacere fugereque hostis more habent licentiam:

Petere honorem pro flagitio more fit. Ch. Morem

improbum.

St. Strenuos praeterire more fit.

1028-29: Utinam veteres homines veteres parsimoniae

Potius in maiore honore hic essent quam mores mali.

1037-38: Mores leges perduxerunt iam in potestatem suam,

Magis qui sunt obnoxiosae quam parentes liberis.

1043-44: Neque istis quiquam lege sanctumst: leges mori serviunt,

Mores autem rapere properant qua sacrum qua publicum.

Mindhárom idézett részlet igen érdekes: betekintést adnak a közéletbe, vallanak a mores mali szerepéről az állami és magánéletben, a szokások és törvények ellentétéről, amelyek a politikai morállal is összeütközésbe kerülnek. – Az idézett szemelvények közül szempontunkból a legérdekesebb Stasimus rabszolga monológja; komikus, hogy éppen egy rabszolga fogjon ilyen magasröptű, moralizáló eszmefuttatásba, mégpedig olyan témakörben, amely a legkevésbé illik egy rabszolgához. Birálja a meglévőt, helyesli a régit; úgy elmélkedik mint egy igazi államférfi, bár végül maga is megjegyzi, hogy ez inkább azok dolga-gondja. Plautus nyilvánvalóan bírálni akart ezzel a paródisztikus megoldással. Aligha tekinthető véletlennek a választása, hogy éppen rabszolgát beszéltet.

Nem érdektelen a darab egy másik részlete sem, az ifjú Lysiteles és Lesbonicus beszélgetése /642-49/; ennek során a mos maiorum és a virtus együtt szerepel a családdal, társadalmi élettel, baráti kapcsolatokkal:

Itan[e] tandem hanc maiores famam tradiderunt tibi tui,
Ut virtute eorum anteperta per flagitium perderes
Atque honori posterorum tuorum ut vindex fieres?
Tibi paterque avosque facilem fecit et planam viam
Ad quaerendum honorem: tu fecisti ut difficilis foret,
Culpa maxume et desidia tuisque stultis moribus.
Praeoptavisti amorem tuum uti virtuti praeponeres:
Nunc hoc facto credis posse protegere errata? ¹⁷

Az idézett részlet is tartalamazza a tradíciónak, néhány a tárgyalt összefüggésbe tartozó elemét. Parodisztikus színezetet ad a párbeszédnek az a tény, hogy egy olyan ifjú feddi a másikat, aki valószínűleg maga sem bölcsebb és megfontoltabb, és nem éppen fő célja ősei dicsőségének a növelése. Amit pedig Lysitelesnek mond válaszában Lesbonicus, /655-59/ az meg éppen a gloria maiorum ellentéte.

3. A továbbiakban nézzünk meg néhány valóban parodizáló szándékról valló plautusi helyet, ahol a mos maiorum, gloria maiorum komikus összefüggésben, megfogalmazásban és méltatlan téma kapcsán szerepel. A leggyakrabban paraziták és rabszolgák beszédében fordulnak elő ilyen példák Plautusnál. Ilyen a Persa c. darabban Saturio parazita monológja /53-60/:

Servo atque optineo et magna cum cura colo.

Nam numquam quiquam meorum maiorum fuit,

Quin parasitando paverint ventris suos.

Pater, avos, proavos, abavos, atavos, tritavos¹⁸

Quasi mures semper edere alienum cibum:

Neque edacitate eos qu^squam poterat vincere:¹⁹

Neque eis cognomentum erat duris capitonibus.

Saturio parazita egy élősdire nem illő módon, és nem illő hangvétellő monológban nyilatkozik a paraziták életéről, szokásairól, az árulókról és a besúgókról. Plautus tehát ezt a témát egy arra méltatlan szereplője szájába adja. A régi

bevált módot, ahogyan addig kenyerét megkereste, a parazita ezután is meg akarja tartani, sőt nagy gonddal tovább fejleszteni – hiszen mint mondja, ősei között nem volt egy sem, aki ne mint parazita hizott volna meg, és ő nem akar hozzájuk méltatlan lenni. Parodisztikus, hogy egy parazita hozakodik elő őseivel, mert neki ugyan lehettek ősei, ám ha azokra ilyen összefüggésben hivatkozik, akkor az már maga paródia, mivel az ősök példájának hagyományos emlegetésekor azok dicső tetteit, követendő példáit szokás emlegetni. A téma is kicsinyes, méltatlan, hiszen az élősdű arra büszke, hogy evésben sokszor felülmulta őseit. Sőt még azok hitványságát is szóba hozza, minthogy másoktól lestek hasznót, mint duri capitones éltek, eltűrve minden sértést, bántást, csak-hogy ebédet kapjanak. Ő pedig, az utódok, őseihez méltóan akar élni. Elítélően nyilatkozik a mások javát elevők, a haszonlesők, árulók, besúgók életmódjáról; azonban tőle diszszonánsan hangzik ez a moralizálás, hiszen ő maga is ezek közé tartozik, életmódja nem más, mint amit bírál, vagyis az állandó haszonlesés.

Később amikor jóhíre és hozománya miatt aggodalmaskodó lányát vigasztalja, ugyancsak őseire hivatkozik:

390-1: Pol deum virtute dicam et maiorum meum --

Ne te indotatam dicas, quoi sit domi --²⁰

394-5: Dabuntur dotis tibi inde sescenti logei,

Atque Attici omnes: nullum Siculum acceperis.

Tehát, hála őseinek szép hozomány vár rá, teljesen fölösleges aggódnia. Ez a hivatkozás ilyen körülmények között paródikus, mivel az összefüggés alapján valószínűnek tűnik, hogy a parazita ősei szintén ezzel a kétes foglalkozással ke-resték kenyerüket, azaz szintén élősdiek voltak. Erre mutat az is, hogy az említett hozomány egy könyv, nevezetesen hat-száz tréfás mondat /ezek nyilván a parazita életmódjának kel-lékei lehettek, példatárul szolgáltak hízeltető tréfálkozásaikhoz, amikkel biztosítani kívánták eltartásukat/, sőt ez az örökség nem is akármilyen minőségű, hiszen valamennyi mon-dás attikai és nem szicíliai eredetű: ez nyilván az elmés-séget hangsúlyozó szembeállítás /vö. Cic.de or. II.217/, bár mint Cicerótól tudjuk a szicíliaiaknak igen jó humoruk volt / de or.II.217.278.280/. Ez az őseitől örökölt hozomány ráadá-sul olyan, amellyel akár egy koldushoz is nőül mehet.²¹

Még nyilvánvalóbb a paródia abban az esetben, ha egy rabszolga hivatkozik őseire, mint pl. a Pseudolus c. darab cimszereplője:

574: Pro Iuppiter, ut mihi quicquid ago lepide omnia prospere-
que eveniunt...

578-82: Ita paravi copias

Duplicis triplicis dolos perfidias, ut ubiquomque

hostibus congregiar --

Maiorum meum fretus virtute dicam

Mea industria et fraudulenta malitia --

Az adott összefüggésben komikus a rabszolga cselszövése, magabiztossága, az a tény pedig, hogy őseire hivatkozik, kifejezetten parodisztikus, hiszen a római jogi és közfelfogás szerint a rabszolgának nem lehettek ősei; fokozza a hatást az a körülmény, hogy nemlétező ősei virtusára hivatkozik, ráadásul olyan összefüggésben, amikor ő maga valami nagy csalafintaságot készül elkövetni. Furfangos cselének jutalmaként zsákmányt remél. Ugy beszél mint egy hadjáratra készülődő hadvezér, mintha valódi hadjáratra készülné, ahol katonái virtusa révén győzelmet arat és méltán jut zsákmányhoz. Ugy nyilatkozik mintha valódi hadserege lenne és velük egy vár megostromlására készül, holott valójában nem magasztosabb célról van szó, mint hogy a keritőt, Balliót akarja rászedni, és az így szerzett zsákmányból kívánja részeltetni társait és természetesen saját magát. A szóbanforgó részlet parodizálja egyrészt a római triumphator győzelmi jelentését²², másrészt a rómaiaknak őseik iránt tanusított tiszteletét, tehát többszörösen is parodizálja az arisztokratikus római eszményeket.

Tehát, ha egy rabszolga emlegeti az őseit, azok kiválóságát, már magában véve paródia. Még élesebb ez a parodizálás, ha a rabszolga valamiféle dicstelen összefüggésben teszi ezt; mint az előbbi példában láttuk, és mint a Miles Gloriosus Sceledrusának szavaiban is megnyilvánul:

372-4: Noli minitari: scio crucem futuram mihi sepulcrum:
Ibi mei sunt maiores siti, pater, avos, proavos, ab-
avos²³

Non possunt mihi minaciis tuis hisce oculi exfodiri.

Sceledrus nem ősei dicső példájára hivatkozik, amint azt komoly formában a rómaiak tenni szokták, ezt nem is tehetné, hiszen nem is voltak ősei, ill. amint szavai-
 ból kiderül, azok is rabszolgák voltak, és így hozzájuk hasonlóan kereszten fogja végezni: ez is egyfajta módja az "ősökhöz méltó" életnek.

V I R T U S

A római arisztokratikus társadalomban az egyik legfontosabb értékkategória az, amit a virtussal¹ jelölnek. Igen régi római szó, a férfi mivoltát jelenti az igazi férfi értelemben. A szó tartalma nem egy erkölcsi etikai szisztemába illő fogalom. Konkrétan azok által az eszményi követelmények által nyer kifejezést, amelyek a római férfi cselekvésmódját meghatározott helyzetekben jellemzik². A római férfi legfőbb kötelessége háborúban teljes erejével a respublicaért küzdeni. Ilyen értelemben bátorságot, helytállást, derekes kitartást jelent. Ebben az értelemben közel áll a görög ἀρετή jelentéséhez³. A virtus mint katonai erény nem választható el a sikertől. A virtute vincere egyik leggyakoribb kapcsolat, amit gyakran olvashatunk Plautus darabjaiban is, és Publius Syrus számos sentenciája utal a virtus és a siker kapcsolatára. A virtus tulajdonképpen valamiféle gyűjtőfogalomként fogható fel, mégpedig mint valamennyi erényt egyesítő fogalom. Jelenti általában az erényt, vitézséget, bátorságot, férfiasságot, kiválóságot a köz és magánéletben, hivatali előmenetelt⁴, sőt még a mos maiorum tiszteletét is. A szó etimológiáját tekintve, minden kétséget kizáróan ugyanabból a töből származik, mint

a vir=férfi⁵ és a vis=erő szavak. A római történelem számos olyan történeti vagy legendás alakot ismer, akik valamilyen dicső tett véghezvitelével tették nevüket ismertté, így Mucius Scaevola, Fabiusok, Camillus etc., ezek valójában nem mások, mint az ősi római virtus megtestesítői. A fogalom tehát jóval többet jelent, mint azt hagyományosan értelmezni szokták. Jelenti mindazon férfierények, jó tulajdonságok összességét, amellyel a patricius családok gyermekeinek rendelkeznie kellett, így a testi erőt, harci bátorságot, nemzőképességet, becsületességet a mindennapi életben, és a hivatalos állami ügyekben egyaránt. Ebben az értelemben, ill. ideológiai felfogásban kapcsolható ide a honos, mint hivatali előmenetelben megnyilvánuló társadalmi megbecsülés, a severitas, az egyszerű életmód előtérbe helyezése a fényűzéssel, a gazdagsággal szemben. Ennek az eszménynek a legtömörebb, legösszetettebb megfogalmazását adta Livius, munkájának történeti hősökről szóló fejezetében⁶. A paraszti Róma előkelői ugyanolyan földműves gazdák a köztársaságkor elején, mint a későbbi kisbirtokosok, saját költségükön kellett katonáskodniuk, hogy a virtus katonai erkölcsi követelményeinek megfeleljenek a harctéren, éppen úgy mint a honos társadalmi erkölcsi követelményeinek a forumon, avagy a severitasból következő erkölcsi elvárásoknak és morális magatartás igényeinek a magánéletben.

A virtus fogalom már a XII-táblás törvényekben is előfordul, jelentése magábólértetően, derekasság, ügyesség, rátermettség: Qui coronam parit ipse pecuniave eius virtutis suae duitur ei ⁷. Naeviusnál a római virtus mint a római morál kifejezése jelenik meg⁸: primum ad virtutem ut redeatis, abeatis ab ignavia domi patres patriam ut coleatis potius quam pereгри probra. Terentiusnál a hagyományos értelmezésben szerepel ⁹. Publius Syrusnak több mondása ismert a római virtussal kapcsolatban ¹⁰. Livius Andronicus a dicsőség mulandóságával kapcsolatban így említi: Trag,16: praestatur virtuti laus, set gelu multo ocius vento tabescit.

A virtus fogalom jelentésköre meglehetősen széles, sok mindenre kiterjed, erre utal Cato értelmezése is, de agr. 3,2: Patrem familiae villam rusticam bene aedificatam habere expedit, cellam oleariam, vinariam, dolia multa, uti lubeat caritatem expectare: et rei et virtuti et gloriae erit. A jól berendezett gazdaság, annak helyes irányítása, gazdaságos kihasználása is virtusnak számít, nevezetesen a derék római gazda erénye. Használja Cato katonai erény értelemben is¹¹. Enniusnál ügyesség, rátermettség értelemben használatos¹². Cicero is gyakran használja, pl. off.3.118: iustitia vacillat vel iacet, potius omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani¹³. A mores maiorum tisztelete is virtus,

ennek megsértése, az ősök iránti tisztelet semmibe vételét jelenti, tehát erkölcsi törvényekbe ütközik.¹⁴ A virtus következményei, mint annak a jutalma, elismerése: fama, gloria, honos¹⁵.

Közülük különösen a honos és a virtus szerepel gyakran együtt, ezeknek volt közös templomuk is, és gyakori a pénzeken való ábrázolásuk is. A római embert nem csupán a saját virtusa kötelezi, hanem az ősök virtusa is mintegy, emlékeztetés, figyelmeztetés az utódok számára, hogy őseikhez méltóan éljenek, az örökölt dicsőséget, hírnevet gyarapítsák. Végül pedig a római nép virtusa is kötelez, arra hogy a római nép becsületét megőrizze¹⁶. A virtus szó előfordulása többesszámú alakban tetteket jelent¹⁷. A fogalomnak három fő értelmezési síkja van, amint ezt eddigi fejtegetéseink is bizonyítják, ezek: patria, parentes, ill. az illető saját magával kapcsolatos virtusa.

Augustus korának négy fő erénye között is ott találjuk a virtust¹⁸. Ez a felfogás részben a sztoikus filozófia hatására alakult ki, és gyakran jut kifejezésre a római publicisztikában, főleg Cicero műveiben. A sztoikus és epikureista filozófia hatásával Plautus műveiben is találkozunk, így az Amphitruo c. darabban az $\alpha\gamma\epsilon\tau\acute{\eta}$ és a $\epsilon\eta\delta\omicron\nu\eta$, a virtus és voluptas ellentétének fejtegetése kapcsán¹⁹. Érdekes példa erre a Mostellária c. darabban két rabszolga elmélkedése²⁰.

Ez a nagyon is jelentős értékfogalom több helyen előfordul Plautus műveiben is, hol komikus, hol pedig komoly értelemben. Plautus virtus - koncepciója három fő szempont szerint csoportosítható: gloria - respublica - illetőleg a vezetés rendjével kapcsolatos virtus²¹. Érdekes módon Plautus virtus-koncepciója hasonló Polybioséhoz²². Gyakran szerepel Plautusnál együtt más hasonló fogalmakkal, így: res, fides, virtus, decus ...²³. Gyakori a fama és gloria előfordulása együtt, ezek a virtushoz kapcsolódnak, ill. annak következményei²⁴. A gloria és virtus kapcsolatára utalnak, Tyndarus rabszolga szavai: Capt. 690 -: qui per virtutem periit, et non interiit.

Ha az ember virtussal rendelkezett, akkor nem semmiül meg halála után. Ebben az összefüggésben inkább parodikus mint komoly értelmű, hiszen a rabszolga aligha dicselkedhet halhatatlan erényekkel, amelyek majd glóriát biztosítanak neki, és erről emlékezni fognak rá, halála után is. A gloria egyébként is az arisztokraták jellemzője lehet csak, és kizárólag ők szerezhettek maguknak glóriát, az egyszerű emberek esetében legfeljebb famáról beszélhetünk, ami ellentétben a gloria hírnév, dicsőség jelentésével, egyszerűen csak hirt jelent, ez lehet jó és rossz is, amíg a gloria pozitív értelmet takar. A Trin. ban említett ifjú, Lesbonicus, nem élt per virtutem, mint ahogyan kellett volna, az ősekhöz méltó életvitel szerint,

hanem per desidiam élt. Nemcsak hogy nem gyarapította az ősöktől neki hagyományozott dicsőséget, hanem még azt is tönkretette, amit örökölt, habár ennek gyarapítása kötelessége lett volna, a mos maiorum tisztelete alapján. Parodikus színezetet ad a jelenetnek az a tény, hogy az ifjú a legkisebb jelét sem mutatja annak, hogy vétkesnek tartaná magát, avagy az ősök virtusának intő, figyelmeztető súlyát érzékelné, avagy egyáltalán törődne vele.

Az Amph. c. darabban az ambitioval²⁵ együtt szerepel a virtus, tehát a respublica, ill. az államrend, a vezetés rendjével kapcsolatos a virtusnak ez a válfaja. A közéleti ember virtusára utaló részlet, peiorativ értelmet kap, mint-hogy hivatali állások elnyerésére való törekvéssel kapcsolatos, amelyeket köztudottan nem mindig becsületes uton szereztek meg. Ebben a jelentésben gyakran társulnak hozzá a pecunia, peculatus, avaritia kifejezések, nem egyszerűen megvesztegethetőség értelemben.

Asinaria 323 - rabszolgák hivatkoznak a virtusra, saját magukkal kapcsolatban, ill. saját tevékenységüket jellemezve a virtus fogalommal.

Leonida: Em ista virtus est, quando usust, qui malum fert
fortiter.

Fortiter malum qui patitur, idem post potitur bonum.

Nemde virtus a nehézségek és bajok "bátor" türése? teszi fel a kérdést a rabszolga, mert szerinte nagyon is az.

A két szolga urának asszisztál, hogy pénzt tudjon szerezni. Libanus ebben látja a nagy alkalmat amikor virtusáról ragyogó bizonytságot tehet. Ennek módja pedig az, hogy először is nagyon bátor lesz : lop, csal, hazudik, hamisan esküszik, bármit hajlandó megtenni. Dicséretes a bátorsága és vállalkozó kedve, de ez a bizonyítási mód, éppen a virtus igazi tartalmának az ellenkezőjét fogja bizonyítani, amely amolyan "rabszolga virtus". Ennek tartalma egészen más, mint a valódi virtusé, inkább a rabszolgák életmódjának "kelléktára", magába foglal mindent ami ravasz, agyafurt cselvetéseikhez szükséges, inkább tulzottan okos észjárásuk, merészségük, mindenre ^{való} ~~vél~~szántságuk bizonyítéka, mint valamennyi erény gyűjtőneve. A komédiaíró parodizáló szándéka nem kétséges, erre utal Leonida, a másik szolga dicsérete, elismerése, amellyel társa vállalkozó kedvét, bátorságát, "virtusát" dicséri. Ennek a fogalomnak az adott összefüggésben, a szituáció ismeretében, nem sok köze van a virtus komoly értelemben vett jelentéséhez. Ehhez járul még az is, ill. fokozza a paródia hatását, hogy méltatlan, kicsinyes téma kapcsán kerül szóba, ez a nagyon is fontos erényfogalom, utalás történik a komoly értelmére és jelentésére, de egyértelműen azt parodizáló célzattal. A szorgalmas, takarékos, életmóddal történő vagyonszerzés, dicséretes dolog, erénynek számít, de ahogyan ezt a szolgák teszik, így csak a paródiája lehet.

A Bacchides c. darab Chrysalusa így vélekedik, aki szintén rabszolga szemmel és szemszögből ítéli meg a virtust.

673 -: Quid igitur, stulte, quoniam occasio ad eam rem fuit
Mea virtute parta, ut quantum velles tantum sumeres,
Sic hoc digitulis duobus sumebas primoribus ?

A szolga, pénzt szerzett urának, saját "virtusa" révén, ura viszont ostoba volt, és még ezt sem tudta megtartani, hanem visszadta apjának. Nem kétséges a parodikus használat, hiszen ismerjük már, hogy a szolga virtusa mögött miféle "erények" rejtőznek.

Szintén parodikus értelemben szerepel a következő példában, Asinaria 559 -:

Edepol virtutes qui non possis conlaudare
Sic ut ego possim quae domi duellique male fecisti.

Nem kevésbé komikus hatású, amikor az ostoba üresfejű, pöffeszkedő katona virtusáról esik szó: Mil. 649: O lepidum semine in se quos memorat virtutes habet.

Hasonló értelmű paródia az Epidicus 442 - Miles:

Virtute belli armatus promerui, ut mihi omnis
mortalis agere deceat gratias.

senex: Non repperisti, adulescens tranquillum locum,
Ubi tuas virtutes explices, ut postulas.

A prédájával győztesen hazatérő Epidicus is saját virtusá-ra büszke, és ez magyarázza sikerét, 381: virtute atque auspicio Epidici cum praeda castra redeo.²⁶

Méltóság, érdemesség, érdem²⁷, értelemben fordul elő a Miles 738 -:

nunc volo opsonare, ut hospes, tua te ex virtute
et mea

mea domi accipiam benigne, lepide et lepidis victibus.

Mil.618: - ... facinora puerilia obicere neque te decora
neque tuis virtutibus²⁸.

Kapcsolataos a pénz és vagyonszerzéssel is, ill. ilyen ér-
telemben a mos maiorum²⁹mal .

Használatos az istenekkel kapcsolatosan is: virtus
deum kifejezésben jelentése: kegyesség, jóindulat az is-
tenek felé. Ilyen értelemben áll a Mil. 676 - soraiban:

deum virtute est te unde hospitio accipiam apud me
comiter

num mihi, deum virtute dicam, propter divitias meas ..

F I D E S

A fides talán a legjelentősebb, egyben a legösszetettebb római erényfogalom. Éppen összetettségénél fogva jelentését nehéz meghatározni, maga az egész fogalomkör is nehezen definiálható. Nincsen egy olyan fő fogalom, amely pontosan vissza tudná adni jelentését. Ahhoz, hogy képet kapjunk arról, mit is jelent a fides szó, meg kell vizsgálnunk különböző jelentésköreit, ill. hogy mit is takar ez a fogalom azokon a területeken, ahol főképpen használatos volt a rómaiaknál. Ilyenmódon a különböző jelentésterületek összegzése viszonylag teljes képet adhat a fides tartalmáról.

Nem célunk a fides valamennyi jelentéskörének kimerítő áttekintése, ill. a szó jelentésének vizsgálata egyes történeti korszakokban. Minthogy az egész dolgozat fő célja az erény- és eszmeparódiák vizsgálata Plautusnál, a fides fogalom esetében is csak a plautusi parodikus értelmezés szempontjából érdekes, és ehhez kapcsolható egyéb előfordulásokra és jelentésárnyalatokra utalunk. A fides általános, áttekintő jellegű vizsgálata, történeti fejlődése, változásai, külön tanulmányt igényelne, de nem lenne érdektelen.

A fogalom többször előfordul antik szerzőknél is, így Cicerónál¹, Liviusnál, Varrónál stb ... A modern szerzők közül főleg R.Heinze és E.Fraenkel kutatásaira hivatkozhatunk, amelyek részletesen vizsgálják a fides fogalom különböző jelentésköreit, utalva ezeknek a történeti fejlődés² során bekövetkezett változásaira, módosulásaira is .

A rómaiaknál a fides nagyon régi erénynek számít, úgy társadalmi mint a magán kapcsolatokban ősi eredetűnek tartják.

Legfontosabb előfordulásai: erényfogalomként a társadalmi és magán életben; jogi formulákban: adás-vétel, kezességvállalás, törvényekben; rétorikai fordulatokban; és végül a vallási kultuszban, mint istenalak, de itt is előfordul erényfogalomként is, hűség megbízhatóság értelemben.

1. A fides egyik legfontosabb előfordulása, mint a patronus és cliens viszony³ jellemzője: személyes megbízhatóság⁴, hűség, bizalom értelemben . Ebben a jelentésben olyan kapcsolatokat jellemez a fidesen alapuló viszony, amelyeket nem határoznak meg, és nem is szabályoznak közjogi eljárások, ilyen a patronus és cliens viszonya is, amelynek alapja a személyes hűség, ennek megsértése⁵ vallási tilalmakba ütközik.

Hozzá tartozók, rabszolgák, libertinusok hűségéről

számos példa maradt fenn, főleg a késői köztársaság korából,⁶ a polgárháborúk időszakából. A reakció a 43-ban történt eseményekre, főleg abban tükröződött, hogy olyan példák őrződtek meg, amelyek a fidest a társadalom alapkövének tüntették fel. A római rabszolgatartó társadalom két erkölcsi alapköve a fides és a pietas. A polgárháborúk körülményei között, amikor a népgyűlés teljesen elveszti jelentőségét, a hüségeskü, amely szintén a fidesen alapszik, volt hivatva arra, hogy nem annyira jogi, mint inkább morális szentesítést adjon Augustus eljárásának.⁷ Az eskü alapja a fides, amelynek különösen nagy szerepe volt a római társadalomban, szövetségek, "partok" és egyéb csoportosulások létrejötténél erkölcsi alapként, a közös cél iránti hűséget, ill. a résztvevők közötti kölcsönös megbízhatóságot és a hűséget jelenti.⁸ Az eskü tehát a fidesen alapul, de a római vallás is szentesíti, és mint ilyen, formailag is az itáliai előidők szokásai közé tartozik.

2. Gyakran előfordul a fides mint rétorikai terminus,⁹ szónoki beszédekben, főleg ezek bevezetőiben. Ilyen értelemben nagyon gyakran olvashatjuk Cicero beszédeiben. A fidem facere auditoribus kifejezés ebben az összefüggésben nem feltétlenül a szónok szavahihetőségét jelenti, vagy annak őszinteségét, hanem magának a szónoklatnak az objektív voltát, ti. bizonyítékainak pontosságát,

meggyőző erejét¹⁰. Ez az értelmezés valószínűleg a szóno-
ki gyakorlatból ment át a köznyelvi használatba, a régi
latinban nem szokásos, akkor a fides kizárólag szubjek-
tiv szavahihetőség értelemben volt elterjedt. Gyakran elő-
fordul szavahihetőség, megbízhatóság, bizalom jelentésben^{23,8}
Liviusnál is: Litterae fidei Persei criminibus fecerunt /XI/
ea peritis annis eius vix fidei fecerint /XXI 47,5/¹¹.

A következő Cicero hely is ad némi támpontot a fides értel-
mezéséhez: Fides ut habeatur duobus rebus effici potest,
iustitia et prudentia¹².

3. A fides következő fontos előfordulási területe,
a római jog és a különböző törvénykezési eljárások. Ebben
az értelemben kezességvállalást, hitelt, megbízhatóságot
jelent. Általában kezességvállalásokban szokásos formula
szerint a két fél megbízhatóságára, fidesére alapul a
kölcsönös megállapodás, használatos még ebben az értelem-
ben adás-vételi szerződésekben¹³, törvényekben¹⁴, vala-
mint a nemzetközi jogi érintkezésben és szövetségekben¹⁵.
Fontos szerepe van az adás-vételi eljárásokban, ahol a
birtokos bona fides számít, azaz megbízhatósága, amellyel
az áru minőségét garantálja. Az adás-vételi szerződés elő-
fordulása a leggyakoribb a római joggyakorlatban, alapja
a szerződő felek fides¹⁶. A bona fide aliquid dicere
vagy bona fidei iudicia szokásos és gyakori fordulatok a
római jogtörténetben ill. gyakorlatban. Cicero a bírósá-

gok megvesztegethetőségével kapcsolatban hangsúlyozza a fides jelentőségét, a züllött közállapotok szigorú törvényekkel való helyreállításának szükségességét ¹⁷.

4. A fides mint erény, valamint a Fides mint istenalak lényeges szerepet kap a római vallási életben. Mint istennek a tisztelete korai eredetű a rómaiaknál: Fides, Virtus, Bona Mens, Pietas etc., mint elvont istenségeknek a kultusza már a pun háborúk alatt megjelenik, ott találjuk őket a hivatalosan elfogadott római istenek sorában. A századfordulón, ill. a második század első felében sorra épülnek ezeknek az elvont istenségeknek a templomai. Közülük Fides kultuszát tartják a legrégibbnek, egyes hagyományok szerint etruszk eredetre vezethető vissza ¹⁸.

"Azt mondják Fidesnek és Terminusnak Numa emelt először templomot ¹⁹, ő tanította meg a rómaiakat arra, hogy Fidesnek a hűség istennőjének a nevére tegyék le a legszentebb esküt, amint ezt az esküformulát a mai napig is használják" ²⁰.

Gyakori a fogalom használata vallásos, rituális formákban, fogadalom, eskütétel kapcsán ²¹. Ebben a jelentésében számos helyen olvashatjuk Livius könyveiben is ²². A Fidesnek mint istenalaknak ameglétéről ill. kultuszának tiszteletéről több felirat tanuskodik, Fidesnek szóló dedikációkkal ²³. Megemlíthetjük még az ósrómai morál tükröződését a római mondákban, ahol a múlt nagyjait állítja a történetíró,

/főleg Livius/ a jelen elé, mint követendő példaképet, amely egy ideológiailag tudatos beállítás, ezeknek a mondai alakoknak igen gyakran álléte is kérdéses. Az ideológiai tendencia világosan kitűnik Livius műveiből²⁴. Ezekben a példákban az olyan gyakran emlegetett ősi római erények, mint a: fides, pietas, virtus, mos maiorum ..., a leggyakrabban együtt szerepelnek. A di vostram fidem, di obsecro vostram fidem, elterjedt, szokásos fordulatok voltak, nem annyira a Fides mint isten, hanem az istenek fidésére vonatkoztatva. Amint ezt a komédiák is bizonyítják igen elterjedt volt a népi nyelvben, szinte mindennapos, amit Plautus komédiái is alátámasztanak. Eredetileg valamiféle fohászkodást, segélykérést jelentett²⁵. A védtelen, magát kiszolgáltatottnak érző ember, védelemhez, oltalomhoz való fohászkodása²⁶. Előfordul minden emberhez és istenhez címezve egyszerre: Pro deum atque hominum fidem /Curc. 694/²⁷.

Plautusnál a fides fogalom különböző jelentésekben fordul elő, leggyakrabban nem a valódi, hanem parodikus értelemben használja. Többnyire rabszolga vagy parazita az a szereplő, akiben a fides benne van, és ezek olyan összefüggésekben hivatkoznak rá, amikor a legkevésbé odaillő, méltatlan, kicsinyes téma kapcsán, avagy olyan fennkölt patetikus hangnemben, amely csak fokozza a parodikus hatást, ill. félreérthetetlenül nyilvánvalóvá teszi.

Ennek a legtipikusabb esetei amikor a rabszolgák egymást vagy urukat készülnek kijátszani, pénzt akarnak szerezni, különféle cselekkkel, fortélyokkal, avagy éppen a kapzsi és ostoba vénembert, vagy a kerítőt részedni, ilyenkor hivatkoznak gyakran saját fidesükre. Ezekben az esetekben lelkiismeretesség, megbízhatóság, személyes hűség, hitel, bizalom jelentésben használatos a fides fogalom, ill. ennek éppen az ellenkezőjét jelenti a plautusi paródikus felfogásban.

Érdekes, szemléletes paródiáját olvashatjuk a Fides-nek, mint istenalaknak álparázi istenben benne lévő fides-nek mint erénynek, az Aulularia c. darabban.

608 -: Tu modo cave quiquam indicassis aurum meum esse

istic Fides:

... Aulam onustum auri: verum id te quero ut

prohibessis Fides.

Vide Fides, etiam atque etiam nunc, salvam et

aulam abs te auferam:

Tuae fidei concredidi aurum: in tuo luco fano

modost situm.

Euclio, aki Fides „templomában” rejtette el aranyát, kéri az istent, hogy hiven őrizze azt, hiszen hűségére bízta, amely nem lehet kétséges, hiszen magáról a hűség a megbízhatóság istenéről van szó, ennél biztosabb garanciát ugysem találhat. Ezután megjelenik Strobilus a rab-

szolga, aki kihallgatta Eucliót, és segíteni akarva ifju gazdájának, akinek pénzre van szüksége, ezért a szolga megragadva a kínálkozó alkalmat, így kérleli Fidest:

621 -: Aurum, dum hic est occupatus, sed si reppero

o Fides,

Mulsi congialem plenam faciam tibi fideliam.

Id adeo tibi faciam: verum ego mihi bibam, ubi

id fecero.

Mintha megvesztegetni akarná a szolga az istent, és éppen a megbízhatóság és a hűség istenét. Mézes bort ígér neki, ha az arany az övé lesz. Mintegy azt kéri az istentől, hogy a beléhelyezett bizalom ellenében, hűtlenséget, infidelitast tanúsítson, ne tartsa meg adott ígéretét.²⁸ Az idézett példa paródiája a Fidesnek, mint istenalaknak, de egyben az isten által megszemélyesített erényfogalomnak, a hűségnek és megbízhatóságnak is. Éppen az "illetékes" istent akarja megvesztegetni, hogy éppen az általa megszemélyesített erényt megcsufolja, és maga szolgáltasson példát annak "tiszteletére", és ezt éppen egy közönséges rabszolga teszi. Ezek mellett a jelenet az italáldozat bemutatásának is paródiája, mint a római vallásos kultusz részét képező áldozatbemutatói szertartásnak. Általában rabszolgák nem szoktak áldozatot bemutatni /kivétel a vilicus lásd Cato: de agr.5,3/, továbbá a rabszolga közli még intelmeit is, mintegy figyelmezte-

tésül, hogy ne bizza el magát, az áldozat ígéretétől, ugyanis a borból csak néhány cseppet szándékozik az isten oltárára önteni, a többit ő maga fogja meginni ²⁹. Ebben az esetben megbízhatóságot, kezességvállalást jelent a fides, amely egy másik emberben van benne, erre hivatkozik az aki rá akarja bízni magát, adott esetben az aranyát. Komoly formában a recipit in fidem ³⁰ valakit, ill. az in fide eius van, ezekkel a kifejezésekkel szokás jellemezni az ilyen kapcsolatokat. Érdekes, hogy a fides erény értelemben is használatos Plautusnál a vallási kultuszokkal kapcsolatosan. Lényeges erkölcsi fogalomként is, ebben az értelmében mindazon tulajdonságokat és erkölcsi jellegű kötelezettségeket magába foglalja, amelyek a személyiség fontos alkotói, de törvényben nem szabályozott elvárások, ill. kötelezettségek ³².

A Casina c. darabban prológusként jelenik meg a Fides: Salvere iubeo spectatores optumos,

Fidem qui facitis maxumi et vos Fides

Hangzikka darab kezdetén a nézők köszöntése, némi paródikus izzel, nevezetesen, hogy a nézők is Fidest tartják a legtöbbre, no és természetesen ez viszont is így van. Gyakran áll együtt más hasonló fogalmakkal a fides ³³ így: res, fides, honor előfordulása együtt: Trin. 273: Lysiteles az ifjú a bölcs életvitelről elmélkedik, a

"derék életre terelem magam" - határozza el végül is, hiszen a jó és bölcs emberek is így élnek : Boni sibi expetunt: rem, fidem, honorem, gloriam et gratiam.

Eo mihi magis lubet cum probis potius

Quam cum improbis vivere vanidicis ³⁴

Előfordulnak olyan esetek is, amikor valamiféle erkölcsi kötelezettségek értelmezhető a fides: fidem dare - kifejezésben azt jelenti, hogy valami meg van ígérve, az aki ígér, egyben kezességet is vállal azért, hogy amit megígért teljesíteni fogja. Ilyen értelemben áll a Mil. 455. sorában: do fidem ... isto me intro ituram vagy Maen.894: mea ego id promitto fide ³⁵.

A fides jelentése jogi terminusként egyrészt, tágabban értelmezett lelkiismereti garancia, másrészt egy objektív^p biztos garancia, jogi kötelezettség vállalás, amely jogi vonatkozásban kezdettől fogva sajátos és jellegzetesen római ³⁶. Plautusnál ennek a parodizált formája: dic bona fide ? - mintha az lenne a kérdés: bona fide dicis istuc? - általában rabszolgák használják így Plautusnál. Idézzünk néhány plautusi példát a megbízhatóság jelentéséhez: Pseud.519: si servat fidem, Epid. 124: bene promittit, spero servabit fidem, Pseud. 376: cum illo perdero fidem, Amph. 555: facias ut tuis apud te fides sit. Értelmezhető ugyanis, mint az emberekben benne lévő, kötelességszerű lelkiismeretesség.

Az Asin.c. darabban két rabszolga, Libanus és Leonida, versengve dicsérik egymás erényeit. Büszkén sorolják a rabszolga életmód kellékeit, fegyvertárát, ezek: gonosz furfang, csel, csalások, kijátszás, hamis eskü, ezen "erényeket" büszkén vallják a magukénak. Hamorosan, tréfálkozva emlegetik sikerüket, felsorolva a legragyogóbb cseleiket, csalásaikat. A tanítómesterük ugyan a korbács, láncok, vasak, bilincs, kereszt, de ők mégsem félnek, A hűség helyett egyenesen a hitszegésnek, Perfidianak áldoznak, érdeme szerint.

Asin. 544: Perfidiae laudes gratiasque habemus merito

magnas,

Quom nostris sycophantiis dolis astutiisque,

Scapularum confidentia, virtute ulmorum freti

Leonida servos, 558 -:

Edepol virtutes qui tuas nunc possis conlaudare,

Sicut ego possim , quae domi duellique male fe-

cisti?

Ne illa edepol pro merito nunc tuo memorari

multa possunt:

Ubi fidentem fraudaveris, ubi ero infidelis

fuertis,

Ubi verbis conceptis sciens lubenter periuraris,

Ubi parietis perfoderis, in farto ubi sis

prehensus,

565 -: Libanus servos:

Fateor profecto ut predicas, Leonida, esse

vera:

Verum edepol ne etiam tua quoque malefacta

iterari multa

Et vero possunt: ubi sciens fideli infidus fueris,

Ubi prensus in furto sies manifesto et verbe-

ratus,

Ubi periuraris, ubi sacro manus sis admolitus,

Ubi eris damno et molestae et dedecori saepe

fueris,

Plautus élja ezzel a jelenettel nyilvánvalóan a parodizálás volt. Ezek az "erények" valóban jellemzői a rabszolgák életmódjának, sőt talán szükséges "kellékei", de nemcsak a szolgai életmód jellemzői ezek. Ilyenféle erények éppen úgy jellemzőek lehettek Plautus korának társadalmára, mint a rabszolgákra. Ebben a beállításban, vagyis, ahogyan a rabszolgák dicsérik saját magukat, éppen nem erényesnek mondható tulajdonságaikat tüntetik fel erényként, sőt még büszkék is rá, ez így kritikus paródiaként is felfogható. Szemléletes példája olvasható a fides paródiájának a Curc.c. darabban:

Phaedromus adulescens: 139 -

Tibi ne ego, si fidem servas mecum, vineam pro

aurea statua statuum,

Quae tuo gutturi sit monumentum.

Qui me in terra aequae fortunatus erit, si illa ad

me bitet,

Palinure?

143 - Ph.: ... nam confido parasitum hodie adventurum
cum argento ad me.

Itt a fides jelentése megbízhatóság, szavahihetőség, persze paródikus értelemben. A szerelmes ifjú, aki mindenképpen meg akarja kapni a lányt, a kerítővel alkuszik, aki egy részeges vénasszony³⁷, akinek szőlőt ígér, aranyszoborként, hogy amint mondja, torkának emléket állítson, azzal a feltétellel persze, ha az tartja vele a fidest, adott szavát, és megkapja az ifjú a lányt. Fokozza a paródiát az ifjunak a kétfelé való bizakodása: egyrészt fidest követel a kerítőtől, és szobrot ígér neki, másrészt ő maga a parazitában bizik, aki el fog jönni, és pénzt hoz neki, amivel ő fizet a kerítőnek. Eleve kétes ügy a kerítő fidesére építeni, aki köztudottan mindenkit becsap, akivel csak teheti, a legkevésbé jellemző rá az adott szavának megtartása. Ráadásul még az itt szereplő kerítő, egy részeges vénasszony, aki ital fejében bármire hajlandó. Másrészt a parazita által képviselt hűség, és megbízhatóság legalább olyan bizonytalan, mint a kerítő által képviselt oldal. Közismert tény a paraziták elvtelen haszonlesése, így szavahihetőségének bizonyossága ugyyszintén. A jelenet egy kicsit vallás-paródia is, az ifjú szobrot ígér, a fides megtartásáért, amint az isteneknek szokás, valamilyen fogadalom vagy felajánlás teljesítéseként.

A Poen.c. darabban két rabszolga beszélgetésében hasonló paródiát olvashatunk a fidesről.

Cselt készítenek uraik ellen, Milphio biztosítja szolgáltatását Syncerust, hogy tervüket nem árulja el, ezzel kapcsolatban hivatkozik, biztosíték, megerősítés^e képpen a fidesre. Magát az istent is említi, hogy ezzel is megerősítse állítását, súlyt szerezzen szavainak. Maga Fides, a hűség és megbízhatóság istene sem lehet nála megbízhatóbb - állítja magáról a szolga. Ez a kitétele már maga paródia, hiszen a rabszolga fidese mögött vagy mellett nagyon szépen megfér az infidelitas is, amint ezt az előző példákban is láthattuk. Paródikus továbbá az, hogy^y éppen cselszövés kapcsán hivatkoznak a fidesre, ami nyilvánvaló ellentmondás, hiszen azzal, hogy cselt sző ura ellen, máris megszegte azt, amire az urával szembeni fidese kötelezi. Ha urával szemben semmibe veszi a fides által diktált erkölcsi kötelezettségeit, akkor mi a biztosítéka annak, hogy egyébként pedig nagyon is komolyan veszi és tiszteli a fidest, és erre történő hivatkozásait komolyan gondolja. Inkábbaa fides valódi értelmének paródiájával állunk szemben, mint azzal, hogy a rabszolga jobb belátásra tért volna, és a fidest helyezné előtérbe a számára ez esetben előnyösebb infidelitassal szemben.

Poen.887 -: Numquam edepol mortalis quispiam fiet a me
certior,
Nisi ero meo uni indicasso: atque si quoque,
ut ne enuntiet

Id esse facinus ex te/d/ ortum. Sy. Male credam et
credam tamen.

Sed hoc tu tecum tacitum habeto. Mi. Fide non melius
creditur.

Az a lelkiismereti garancia, személyes felelősségérzet, mint erkölcsi etikai kötelezettség, amit a fides ilyen összefüggésekben jelent, nem volt a rabszolgák jellemzője. Ezért is hat merésznek, ill. paródikusnak, az a tény, hogy nemlétező erénye kapcsán, éppen az illető erény istenéhez fordul, hozzá hasonlítja magát, sőt azt állítja, hogy még rajta is túltesz. Ez a fides felfogás nem más, mint a rómaiak szemében nagyon is komoly, erősen élő és valóban tisztelt fidesnek, mint erénynek, mint erkölcsi etikai normának, és mint istennek a paródiája. Bár a rómaiak nagyon komolynak tartották, ősi eredetre vezették vissza meglétét és tiszteletét, még Augustus korában is ott találjuk a négy fő erény egyikaként, a pietással együtt, azon ősi erények között, amelyeknek visszaállítást Augustus fennen hangoztatta, mint rendszerének ideológiai támaszát és igazolását. Az istenekhez való fohászkodást, azok fidesére való hivatkozással együtt paródizálja az Amph. Sosiája, aki rabszolga: 454 -: Abeo potius. di immortales, obsecro vostram fidem - a vallási életben gyakran használt, szokásos fohászkodási formula.

A jelenet komikuma abban van, hogy Mercurius-Sosia fohász-
kodik, és hivatkozik az istenek fidesére, aki maga is is-
ten, és éppen akkor teszi ezt, amikor maga egy csaláznál
asszisztál apjának, Iuppiternek, tehát éppen fényes pél-
dáját adja a fidés "tiszteletének". Bár amit most tesz, ezt
atyja iránti pietasa követeli meg tőle.

Persa 785 -: Male di omnes perdant: ita misero Toxilus haec
mihi conscivit.

Quia ei fidem non habui argenti, eo mihi eas
machinas molitust.

Quem pol ego ut non incruciatum, atque in com-
pedis cogam, si vivam.

Efféle "jókíváságokkal" halmozza el a kerítő,
Dordalus az agyafúrt rabszolgát, Toxilust, amiért őt rá-
szedte. A fides jelentése itt hitel - paródikus értelemben
mindennapi téma kapcsán szerepel. Egy lány megszerzéséről
van szó, a kerítő azt hiszi azért csapta be a szolga, mert
nem adott neki hitelt. Hitel, garancia, lelkiismeretesség
értelemben így is használható a fides, de ez köznapi, mélt-
atlan téma, valamint a szereplők, paródiává teszik. Toxi-
lus végül is kiváltja a lányt, a kerítőt pedig arra veszm
rá, hogy egy másik lányt vegyen meg, saját elősdijét, akit
a szolga perzsa köpenybe öltöztet a megtévesztés céljából -
nyilvánvalóan ilyen "magasröptű és fennkölt" téma kapcsán
paródikus a fidesre hivatkozni, amit még az is fokoz, hogy
kerítő és rabszolga emlegeti a fidest.

Calliclesre bizza pénzét Charmides, mielőtt kereskedelmi útra indul, barátságukra és a fidesre kérve őt, hogy őrizze meg azt számára, itt a fides valódi értelemben szerepel.

Trin. 158 -: Callicles senex: nummorum Philippeum ad
tria milia

Id solus solum per amititiam et per fidem

Flens obsecravit suo ne gnato crederem

Neve quòiquam, unde ad eum id posset perma-
nascere.

Az Amph.c. darab bevezetőjében Mercurius így beszél:

75 -: Virtute dixit vos victores vivere.

Non ambitione neque perfidia

... virtute ambire oportet, non fautoribus

Sat habet fautorum semper qui recte facit.

Si illis fides est quibus est ea res in manu.

Mercurius oktatja a nézőket, hogy erénnyel győznek, nem csalással, megvesztegetéssel, a színész éppen úgy, mint az emberek. A győzelmet erénnyel kell kivívni, ne a tapsonc győzzön, hiszen a helyesen cselekvőnek mindig elegendő pártfogója akad, csak az kell, hogy rendelkezzen fidesszel. Adott szituációban ill. a darab tartalmát ismerve, paródiaként hat, ez a moralizáló hangvételű elmélkedés, éppen ő igenli főképpen a helyes és egyenes cselekedeteket, és hangsúlyozza a fides fontosságát, aki maga éppen példát statuál annak semmibe vételére.

Capt. 432 - Tyndarus figyelmeztetése fogolytársához, Philocrateshez, akit elküld apjához, és arra inti, nehogy a fidesről elfeledkezve itt hagyja őt a rabságban.

Tyn.: Sed quaeso, cogitato hinc [te] mea fide mitti domum
Te aestimatum et meam esse vitam hic pro te positam
pignori,

439 -: Fac fidelis sis fideli, cave fidem fluxam geras.
Nam pater scio faciet quae illum facere oportet omnia.
Serva tibi perpetuom amicum me atque hunc in-
ventum inveni.

Haec per dexteram tuam te dextera retinens manu
Opsecro, infidelior mihi ne fuas, quam ego sum tibi.
Tu hoc age: tu mihi nunc erus est, tu patronus, tu
pater:

Tibi commendo spes opesque meas.

Plautus az ilyen esetekben szokásos, komoly formulát alkalmazza itt is. Parodikusnak tűnik a rabszolgák szájából ez az ünnepélyes hangvételű eskü értékű megállapodás, amint fogadalmat tesznek, hogy hagyják egymást cserben³⁸. A következő idézetben Libanus a rabszolga vállal kezességét szolgatársáért:

Asin. 458 -: Nam si sciat noster senex fidem non esse
huius habitam,
Suscenseat, qu[oi] omniū rerum ipsius semper
crediderit.

A kereskedő vonakodik a szolgának átadni a pénzt, csak ura jelenlétében lenne hajlandó, mivel nem bizik a szolgában. Libanus, a szolgotársa kezességet vállal érte, és biztosítja a kereskedőt, hogy csak adja át nyugodtan, és egyben meg is fenyegeti bizalmatlanságáért, hiszen mint ő állítja uruk is bizik szolgálban. Éppen egy idegen mer kételkedni, ha az ur ezt megtudná, biztosan megharagudna, folytatja tovább a szolga. Paródikus már maga a szituáció, valamint az a tény, hogy egyik rabszolga vállal kezességet társáért. Libanus kezessékedik arról hogy társában van fides, tehát megbízható, ez pedig feltételezi, hogy benne is kell legyen fides, tehát mind abban aki kezességet vállal, mind pedig abban akiért kezességet vállalt valaki, kell lennie fidesnek . Komikus, hogy a szolgák egymás nem létező erényeinek a bizonyítását, ill. ezek meglétének bizonyítását kísérlik meg.

Asin. 583 -: Leonida servos:

Nimis aegre risum continui, ubi hospitem incla-
mavit,

Quod sese absente mihi fidem habere noluisset.

Leonida a rabszolga azon mulat, hogy gazdája összeszidott egy idegent, miatta a szolga miatt, mert az bizalmatlankodott szolgájával, és nem akarta elhinni neki azt, hogy Leonida, most éppen Saurea. Paródikus a szolga felháborodása, hogy vele mer bizalmatlankodni valaki, és éppen neki nem hiszi, pedig ő most valóban Saureát játszott^a.

A Trin. c. darabbab Stasimus a rabszolga az erkölcsök romlása miatt panaszkodik, és eközben említi a fidest is.

1048 - : Male fidem servando illis quoque abrogant etiam

fidem

Qui nil meriti: quippe eorum ex ingenio ingenium

horum probat.

Senkiben nem lehet már megbizni panaszolja Stasimus, semmibe veszik a fidest. Ha valaki kölcsönt ad, nem kapja vissza, ha kéri, ezzel ellenségévé teszi azt, akinek kölcsönt adott. Komikusan hat a szolga moralizáló hangvételű panaszkodása, és nem is az ő dolga ezzel törődni, mint mondja, hanem az államé lenne, de az mit sem törődik vele. Éppen ő panaszolja a fides elhanyagolását, aki maga éppen nem tulságosan buzgó ennek ápolásában.

Az idézett néhány példával illusztrálni kívántuk a fidesnek, ennek a kiemelkedően fontos római erényfogalomnak az értelmezését ill. különböző jelentéseit, és ezek változásait, úgy ahogyan azt Plautus komédiáiban bemutatta, parodizálta, moralizáló, bíráló avagy éppen nevettető céllal.

P I E T A S

Ellentétben a fidesssel, amelynek fő alkalmazási terület¹e a római életnek a családon kívüli szférája, a pietas a római családon belül, a vérrokonsággal kapcsolatban használatos fogalom.

Eredetét a legősibb időkre kell visszavezetni. Tulajdonképpen a családi szentély olaltalmazását és tiszteletét jelentette, a római vallás legfőbb tartalmát, a fejlett animizmust tükrözte. A fogalom közvetlenül összefüggött azzal a vallási egységgel, amelyet a család, majd a pagus kitevő szomszédsági csoport jelentett ². A szó eredete tehát abba a korba nyúlik vissza, amikor még nem alakult ki az állam átfogó egysége, s az egyes családok életüket olyan törvények szerint alakították, amelyek saját ősei - di parentes - védelmének és ellenőrzésének voltak alárendelve. A pietas eredetileg az embernek azt az állapotát jelenti, amelyben minden olyan kötelességét, amelyet a nemzetsége a - di parentes - megkívánnak tőle, lelkiismeretesen teljesítette ³. Impiusnak nevezik ezzel szemben azt, aki ezek ellen vét, ezzel az istenek bosszújának teszi ki magát ⁴. Ezzel jellemezte Cicero, Caesar működését,

a dictator halála után közzétett. De officiis c. művében ⁵.

A pietas fogalomban összefoglalt kötelezettségek két csoportra oszthatók: 1. a nemzetség isteni tagjai a - di parentes - iránti kötelezettségek; 2. az élő emberi nemzetségi tagokkal szembeni tisztelet és figyelmesség. Ebben még nem az általános morális érzés a mérvadó, hanem a di parentes vallási parancsa ⁶. Aki például atyját bántalmazta, az valamiféle szentségtörő bűnt követett el, és az ilyen a di parentes hatáskörébe tartozik ⁷. Így a pietas fogalom magába foglal az emberi kapcsolatokon kívül, egy ilyen istenekhez fűződő kapcsolatot is ⁸. Ez a modern gondolkodás számára kétoldalúnak felfogott kettős jelentés, azzal magyarázható, hogy emberi és isteni parentes léteznek. A rokoni és családi kapcsolatokból eredő kötelezettség vallási kötelezettség lesz, amennyiben a római vallás szentesítette a családi kapcsolatokat. Ebben az értelemben a pietas, jámborságnak, istenfélelemnek értelmezhető. A családi istenekről idővel átvitték a pietast általában az istenekhez fűződő kapcsolatokra, ez a fejlődés már Naeviusnál lezárult ⁹. Az őskultusz eredeti terjedelméről, a lărok és nemzetségi istenek szolgálatáról, kultuszuk pontos mibenlétéről adatok hiányában még nincs kialakult egységes állásfoglalás ¹⁰. Viszont a pietas kultikus oldalát felfoghatjuk járulákos jelenségként is, és

tarthatatlan az a nézet is, hogy csupán a görög befolyására vezessük vissza ¹¹.

A görög ²εὐσεβεία szóval való visszaadása már korán megjelenik. A szót mint politikai propaganda-kifejezést, megtaláljuk már a 193-ból származó Theos szigetének szülő okmányban ¹². A görög ²εὐσεβεία kifejezés az istenek iránti kegyességet, jámborságot jelenti. A pietas fogalom annak a megfelelője lenne a latinban. A hagyomány szerint 193-tól számítódik az átekülése a rómaiakhoz. Joggal felvetődhet a kérdés, hogy a két kifejezés tartalma valóban azonos-e, fordítása pontos-e? Maga a kifejezés a senatus tolmácsaitól származik, akik Keleten tevékenykedtek, különféle politikai ügyekben. Hellenisztikus kori, köbe vésett feliratok támpontot adnak a görög ²εὐσεβεία jelentésének megvilágításához. A magán és hivatalos ajándékok, amelyek szentélyeknek szólnak, és különböző fogadalmi ajándékokat, a feliratokon az ajándékozó ²εὐσεβεία - val magyarázzák. A szentélyekben kiállított titulus honorarius - az illető ²εὐσεβεία-ját dicséri. Ezt az ²εὐσεβεία fogalmat veszi át Róma ¹³. A görög ²εὐσεβεία -hoz hasonló értelmű használatára találunk példákat a korabeli római irodalomban ¹⁴. 193-ban, amikor az ²εὐσεβεία fogalom átkerül a rómaiakhoz, ott még nem a ^{vallási} oldal az elsődleges a pietas értelmezésében. Erre utal Plautus, Rudens c. darabjának 191-92 sora:

Si erga parentem aut deos me impiavi:

Sed id si parate curavi ut caverem. ¹⁵

Plautus egymás mellett említi az istenek és a szülők iránti pietast, a családra vonatkoztatva, főleg a szülők és gyermekek közötti pietasra értve, valamivel nagyobb hangsúlyt kap, mint a vallási oldal.

Később a pietas etikai norma jelentést kapott. A politikai élet fejlődésével a pietas a társadalom tagjának az állammal és polgártársaival szemben fennálló meghatározott viszonyát jelenti ¹⁶. Görög befolyásra először Cicero korában találkozunk a pietas fogalommal, mint az embernek a hazához fűződő viszonyának jelelőjével, amikor a patria szó szerepel a respublica helyett, amely ilyen érzelmileg hangsúlyozott összefüggés jelölésére alkalmatlan ¹⁷. Amikor Cicero különféle erényekről és a polgári élet alapjairól beszél, első helyen említi a pietast ¹⁸. Egy másik helyen így ír róla: Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis / qui populos urbisque modo ac virtute regebat, / rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque / praestitit et longe vicit sapientia cunctos. / de div. I 33,21/. Ez volt az a tulajdonság, amelyet különböző pártok, csoportok képviselői egyaránt értékelték. Iulius Caesar a polgárháborúk idején, majd azok befejeztével pénzt veretett, amelyeken Pietas, mint isten ábrázolása látható. Antonius mint homo piissimust említi Lepidust ¹⁹. Amikor Augustus gondosan tiszteletben tartja

Caesar végrendeletét, ápolja kultuszát, ugyancsak pietas-sát juttatja kifejezésre. Sextus Pompeius pénzein is Pietas ábrázolása látható, majd atyja iránti pietasa jeléül felveszi a Pius melléknevet. Lucius Antonius Pietas cognomenjének magyarázata, amint Cassius Dionál olvashatjuk:²⁰ fivére iránt érzett jámbor tisztelete, de ezen túlmenően már politikai jelszó is, népszerűségének növelése érdekében.

A proskripciók idején a leghihetetlenebb példák mutatják a pietas és a fides semmibevételét, amelyek pedig a római rabszolgotartó társadalom erkölcsi alapköveinek számítottak²¹. A vagyonos osztályok között most a libertas helyett a pietas lett a leggyakrabban hangoztatott jelszó, arra hivatkoznak, hogy tiszteletben akarják tartani a családi és polgári kapcsolatok szilárdságát. Aki ezeket a kapcsolatokat megbolygatja az impius.

A császárkorban a patria helyébe a császár személye lép, így a pietas az uralkodóval szembeni engedelmesség kifejezésévé válik. Bár ebben a tényben a császár pater patriae és pater senatus címe is közrejátszott. Ez a császár részéről egyféle pietast, mégpedig annak a clementia-ra emlékeztető formáját eredményezte. A pius előfordul itáliai isten mellékneveként is. A Pietas ábrázolása Caesar pénzein a Iulius nemzetség isteni származásának és jámborságának a bizonyítására szolgálhatott. Gyakori a

Pietas pénzeken való ábrázolása ²². Octavianus is fiui kötelességére - pietasára - hivatkozott, önmaga igazolására, amikor atyja ellenségeivel harcolt. Az eszményi római négy fő jellemvonását: virtus, clementia, iustitia, pietas²³, szívesen hangoztatta Augustus is, mint saját érényeit, és mint rendszerét és politikáját igazoló politikai jelszavakat. Ez a felfogás részben a sztoikus filozófia hatásának eredménye, és ez a Res Gestae alapja is. Propertiusnál a rómaiak nagyságának alapja a fegyver, másrészt pedig a pietas : nam quantum ferro, tantum pietate potentes stamus .../III,22/. Vergiliusnál Aeneas pietasa tünteti ki: Troius Aeneas, pietate insignis et armis /VI, 403/. Amikor Aeneas, Neptunushoz fordul, hogy nem szűnik Iuno haragja, ismét a pietast említi: quam nec longa dies, pietas nec mitigat ulla /V,783/. A továbbiakban röviden megvizsgáljuk a pietas szerepét a római vallási életben, mint az istenekhez való viszony jellemzését, jámborság, istenfélem jelentésben, ill. a Pietas mint megszemélyesített, absztrakt istenség szerepét és kultuszát.

Pietas, mint római isten, először 181-ben kapott nyilvános templomot ²⁴, a forum holitorium , a Porta Carmentalis előtt, amelyet M.Acilius Glabrio építtetett. A templom építésére apja tett fogadalmat, tíz évvel korábban, az Antiochus elleni thermopylai ütközetben. Ebben az időben egész sor absztrakt istenségnem emeltek templomot ²⁵.

A Pietas templom a köztársaság korában nem a vallási érzülettel kapcsolatos, mivel ebben az időben a pietast inkább, mint az élő ősökhöz, családtagokhoz való viszonyt hangsúlyozták, nem a túlvilággal az istenekkel kapcsolatban, tehát ez a pietas elsősorban nem kultikus értelmű, így az istennő iránti kultikus tisztelet kifejezésére nem a legalkalmasabb. Egy másik Pietas templom állt a Circus Flaminus mellett, az építésének ideje bizonytalan.²⁶

A pietas a költészetben mint perszonifikáció jelenik meg, persze játékosabb és nem egészen egységes formában, így Plautushál is²⁷. Feltételezhető, hogy a plautusi darabok írásakor már legalább az egyik Pietas templom állt, bár a darabok írásának pontos dátumát nem ismerjük. Később Senecánál és Statiusnál találkozunk ismét a Pietas irodalmi előfordulásával. Érdekes viszont az a tény, hogy Plautus és Seneca között csak az Augustus kori irodalomban szerepel, a közbeeső időszakban nem. Ennek a magyarázata abban kereshető, hogy a pietas a köztársaságkor két utolsó évtizedében politikai jelszóként lett elterjedt²⁸. Az Augustus kori szakrális tradíció újra felébresztése, a pietas-nak éppen a megszemélyesítéssel ellentétes oldalát állítja előtérbe. Azon istenek között, akikhez Róma lakosai imádkoztak, Augustus imperiumáért, ott találjuk Pietast is, vagyis azt, aki az augustusi társadalompolitika alapvető irányzatát megszemélyesítette²⁹.

A pietasnak mint speciálisan római erényfogalomnak a különböző jelentései is értelmezései, valamint a Pietas-nak, mint absztrakt istenalaknak a kultuszának és tiszteletének, rövid, korántsem a teljesség igényével készült áttekintése után, a fogalom paródiájának néhány jellemző esetét szeretnénk bemutatni a plautusi komédiák beállításában.

Vizsgálataink szempontjából a leggyakoribb, legjellemzőbb esetek azok, amikor egy rabszolga vagy meretrix hivatkozik saját pietasára. Ezek a példák mutatják a legszembetűnőbben, hogy a fogalom nem az igazi, komoly formában megszokott jelentéstartalmat hordozza ebben az esetben, hanem éppen annak az ismert tartalomnak a kifigurázása, nevetségessé tétele volt a komédiáiró célja, de ezzel együtt a birálat és a neveltetés is. A paródikus használat illusztrálására számos példát találhatunk Plautus komédiáiban, közülük itt csupán néhányat szeretnénk bemutatni a legszemléletesebbek közül.

A Casina c. darabban, egy rabszolga saját, jólsikerült, merész vállalkozása feletti örömében, hivatkozik saját pietasára, sikerét ezzel magyarázza, valamint ősei érdemeivel: Olympio servos: Pietate factumst mea atque maiorum meorum /418/ A nagy vállalkozás nem más, minthogy egy lány megszerzésében segíti ifjú gazdáját, ennek érdekében részedik az öreget, aki szintén akarja a lányt.

Az említett érdemei alapján a szolga megérdemeltnek véli sikerét, tulajdonképpen meritumnak tartja. Nyilvánvalóan a pietas fogalom paródiájáról van szó. Aligha a pietas és az ősök érdemei azok, amelyek a szolga vállalkozásában a sikert hozták, sokkal inkább csavaros, fondorlatos eljárása, merészsége, no és az öreg tehetetlensége, hiszékenysége, és talán ostobasága is szerepet játszik abban, hogy olyan könnyen rá lehet szedni.

A Rudens c. darab prológusában így kerül szóba a pietas: 11 - Arcturus:

Quist imperator divom atque hominum Iuppiter,
Is nos per gentis aliud alia disperat,
Qui facta hominum, mores, pietatem, et fidem ³⁰.

A pietas fogalom egyik legfontosabb, és egyben a legrégebb, eredeti jelentésköre a családhoz kapcsolódik, ezen belül a szülők és gyermekek közötti viszony jelöléséhez. Amint láttuk a legkorábbi időkben a család és a szorosan vett vérrokonság közötti kapcsolatok jelölésére szolgált. ³¹ Érdekes példákat olvashatunk Plautusnál, ennek a kapcsolatnak a parodizálására.

Amph. 991 - Mercurius deus:

Pater vocat me, eum sequor, eius dicto imperio sum
audiens.

Ut filium bonum patri esse oportet, itidem ego sum
patri.

Amanti subparasitor, hortor, adsto admoneo, gaudeo.

Siquid patri voluptest, voluptas ea mihi multo maxumast.

Amat: sapit; recte facit, animo quando obsequitur suo:

Quod omnis homines facere oportet, dum id modo fiat bono.

A darab egészében paródia, mégpedig Iuppiter és Mercurius istenek paródiája. A komédiában több helyen olvashatjuk a római erények vagy eszmények paródiáját. Az idézett részlet az apa és fia közötti kölcsönös megbecsülés, tiszteletadás, tehát a pietas-sal jellemzett kapcsolat paródiája. Mercurius az atyja iránti kötelességére hivatkozik, ezzel indokolja azt, hogy most mellette kell lennie, és segédkeznie kell neki. Iuppiter éppen Amphitruo feleségét, Alcumenát akarja elcsábítani. Fia, Mercurius, amit szavaiból kiderül, ezt helyesli, támogatja, hiszen derék jó fiúnak illik mindenben támogatni és egyetérteni apjával. Az összefüggésből nyilvánvalóan kiderül, hogy a két istenalak "erkölcsseinek" ill. pietasának kifigurázásáról van szó. Hasonló értelmű paródiája olvasható a pietasnak az Asin.c. darabban:

830 -Demaenetus senex:

Numquidam tibi molestumst, gnate mi, si

haec nunc meum accubat ?

Argyrippus adulescens:

Pietas, pater, oculis dolorem prohibet: quamquam ego

istanc amo,

Possum inducere animum, aegre patiar quia tecum

accubat.

Az apa segíti fiát, hogy megszerezze Phileni-
mot, az örömlányt, ehhez pénzt is ad neki. Most viszont
segítségéért jutalmul, azt kéri, hogy fia engedje át neki
a lányt egy napra, ill. hogy ő feküdhesen mellette a ké-
szülő lakomán. A fiú válasza, hogy bár szereti a lányt,
de engednie kell apjának, hiszen iránta érzett pietasa
kötelezi erre. A pietas fogalom paródikus értelmű hasz-
nálatára vall az, hogy méltatlan, kicsinyes téma kapcsán
emliti Plautus, továbbá az, hogy a valódi pietas, apa és
fia kapcsolatának erre a szférájára nem terjed ki, és i-
lyen osztozkodásra nem kötelez. A jelenet a pietas valódi
tartalmának, és fennköltségének a parodizálását célozza
~~ez a jelenet~~, és teszi közönségessé, nevetségessé ez a
vulgáris használat. Ugyancsak ennek a kapcsolatnak a
kigúnyolása a következő példa.

Pseud. 290 - Calidorus adulescens:

Egon patri subrapere possim quicum tam

cauto senex ?

Atque adeo, si facere possim, pietas prohibet. Ballio

leno: audio

Pietatem ergo istam amplexator noctu pro Poenicio

Sed quom pietatem te amoris video tuo praevortere

Omnes homines tibi patres sunt ?

Az ifjúnak pénz kellene, hogy kiválthasson egy lányt.
Pietasa távöltartja attól, hogy apjától csenje el a pénzt,^{amint}

azt a kerítő tanácsolja neki. Komikus ez ahhivatkozás, ugyanis nem arról van szó, hogy pietasa gátolná valóban, inkább a bátorsága hiányzik hozzá. Hasonlóan az előző példához kicsinyes, köznapi téma kapcsán kerül szóba a pietas.³² Gyakori eset az is, hogy meretrix hivatkozik saját pietasára.

Asin. 505 - Philenium meretrix:

Ubi piem Pietatem, si istoc more moratam tibi

Postulem placere, mñhi quo pacto praecipis

Cleaereta leno:

Hoccin est pietatem colere, matris imperium minuere

An decorumst advorsari meis te praeceptis ?

Ph. Quid est ?

Neque qui recte faciunt culpo neque quae deliquont
amor.

Az idézett példában a pietas mint erény, valamint a Pietas megszemélyesített formájának, ill. a vele kapcsolatos engesztelési szertartásnak a paródiájával állunk szemben. Egy kerítő ill. a lánya hivatkoznak a pietasra. Az anya követeli, hogy lánya kövesse az ő parancsait, és csak azokat a vendégeket fogadja, akit az anyja is jónak lát. Komikus ebben az összefüggésben az imperium matris kitétel, mivel nevetségesen fennkölt, és a legkevésbé ideillő. Az imperium a katonai és politikai hatalom birtoklását jelenti, és emellett van egy bizonyos szakrális jelleg is benne, hadvezérekkel államférfiakkal kapcsolatban

szokásos az emlegetése, ebben az esetben a paródiájáról lehet szó, mivel a szülői tekintélyhez semmi köze, ez nem imperium. A komikus hatást fokozza, hogy az imperium matris tartalma, az, hogy a meretrix mely vendégeket fogadhat, tehát ennek eldöntése az imperium matris hatásköre. Szembetűnővé teszi a parodizáló szándékot a meretrix pietasára való hivatkozás. Miféle pietasa van egy meretrixnek ? Milyen kéréssel fordul Pietashoz, és miért akarja engesztelni, hiszen a pietashoz nem sok köze van. A szülők és gyermekeik kapcsolatát jellemző pietas pozitív erénykategória, a rómaiaknál nagyon is komolyan vett, és gondosan ápolt hagyomány, és a tartalma egyáltalán nem az, amit itt a leno és a meretrix kapcsolata mutat ³³.

Bacch. 1176 - szintén meretrix beszél a pietasáról.

/ Bacchides meretrices és Nicobolus senex beszélgetése /

Ni. Abin a me, scelus? Ba. Sine, mea pietas te exorem.

Ni. Exores tu me ?

Komikus hivatkozni a meretrix eleve kérdéses pietasára paródikus továbbá nem lévő pietasára hivatkozva könyörögni. Mindennapi, közönséges téma kapcsán történik a hivatkozás, a két Bacchis rá akarja szedni a fiaikra leselkedő öregeket. Ezen nemes cél és szándék "kivitelezése" közben hivatkozik pietasára, ill. erre ¹⁰apelálva könyörög, hogy hitelt és súlyt adjon szavainak.

A példák számát tovább szaporíthatnánk, de talán ezzel a néhány esettel is sikerült képet adni a pietas paródikus értelmű használatáról. Az elmondottak alapján eléggé szembetűnő lehet az a tény, hogy ezt a fogalmat amely a rómaiak szemében nagyon is komoly volt, mint etikai norma, a családhoz a nemzetséghez fűződő kapcsolat tartalmát jelenti, később az az értelem tágul ki, és válik az állampolgárnak az államhoz, ill. az uralkodóhoz való viszonyának jelölésévé. A vallási oldala először kevésbé lényeges, tulajdonképpen járulékosként is felfogható, de a későbbiek során fokozatosan erősödik, és egyre nagyobb hangsúlyt kap a pietas kultikus oldala is. Ez a tendencia éppen Plautus korában erősödik meg, akkor épül az első Pietas templom is. Nem kétséges Plautus vállalkozásának nagysága és merészsége, mivel ebből mer paródiát csinálni, mind az emberi kapcsolatokat, mind az istenekhez való viszonyt jellemző értelmében, meri komikus összefüggésekben emlegetni, méltatlan, kicsinyes ügyek kapcsán, ünnepélyes fennkölt stilusban, ironikus hangvétellel, gúnyolódó, élcelődő, bíráló és egyben neveltető célzattal emlegetni.

A U C T O R I T A S

Speciálisan római fogalom, több értelme is van. Két fő jelentésköre: 1. személyes tekintély; 2. jogi eljárásokban, személyes felelősség értelemben.

A régi időkben kizárólag jogi terminológiaként értelmezték, ebben a jelentésben fordul elő a XII-táblás törvényekben is. Etimológiailag az augere igével áll kapcsolatban. A római jogtörténetben és gyakorlatban sokáig érvényben volt az auctoritas, mint természetes hatalom, tekintély. A bíró, mint a legfőbb auctoritas tulajdonosa, hoz döntéseket, különböző ügyekben. A közjoghoz tartozik: az auctoritas senatus értelem, amely ~~xxx~~ jelenti a feljegyzett, de intercessio által teljes érvényében megátolt határozatot. Az auctoritas patrum: a senatus hozzájárulása a népgyűlésen hozott törvényjavaskatokhoz, vagy választási döntésekhez, amelyek érvénye ettől a hozzájárulástól függ. Az auctoritas principis a császár tekintélyén alapuló hatalom. A magánjog területén auctoritas tutoris értelemben szerepel, ill. jogsegély, adás-vétel esetén /mancipatio/. Az auctor az auctoritas-

hoz kapcsolódó fogalom, azt a személyt jelenti, akinek auctoritas van, bizonyos javaslatok, tettek kezdeményezésére. A római jogban az auctor azt a személyt jelenti, aki a törvényjavaslatokat beterjeszti, ez a tevékenység bizonyos honost és dignitast is megkövetel, mivel egy bizonyos tekintély szükséges ahhoz, hogy valaki auctor lehessen. Cicero a következőket írja az auctoritassal kapcsolatban: Amplissimus quidque et clarissimus vir, cum ingenio sibi auctoritatem peperissent perfecerunt, ut in respondendo iure auctoritate plus etiam quem ipso ingenio valerent /orat.I,98/. Hasonlóan más erényfogalmakhoz az auctoritas tartalma és jelentése is változott a történeti fejlődés során.³ A vallási élet területén mint az istenek auctoritasa nem szerepel⁴, a filozófiával kapcsolatban gyakran előfordul⁵. A vallási életben az istenek auctoritasa helyett a pōtestas vagy az imperium használatos. Ha viszont az istenek akaratának, vagy az égi jeleknek a kikémleléséről van szó, akkor szerephez jut. Ebben az értelemben az augur, augurium szavakban találjuk meg. Az augurok éppen úgy értelmezői az isteni jeleknek, mint a jogászok a törvényeknek. Enniusnál éppen a madárjóslat az az augustum auspicium, amelyre alapul Romulus joga, auctoritasa a városalapításra.

Használatos még a hivatali életben a magistraturákkal kapcsolatban, ill. a magán életben a pater familias

család feletti hatalmára, auctoritasára, ill. úr és szolga viszonyára vonatkoztatva ⁶. Cicero a de republica c. munkájában az eszményi vezető jellemvonásaként említi, aki úgy szerepel mint szabadító, vagy mint kormányzó ⁷. Jó példa az auctoritas jelentésének megvilágítására a Res gestae egyik részlete⁸: post^{id} tempus auctoritate omnibus praestiti potestatis autem nihilo amplius habui, quam ceteri, qui mihi quoque in magistratus conlegae fuerunt. Ez a nézet egyben a köztársasági állásfoglalás módosítását is tükrözi. Az auctoritas mintegy törvényesítette Augustus patronusi helyzetét az állam felett ⁹. Az auctoritas senatus lényegében a senatus tagjainak a véleményét, befolyását jelenti, illetőleg a tekintélyét ¹⁰. Az egyéni auctoritas egy bizonyos kiválóság ¹¹, megszerzésében a származáson kívül, különleges érdemeknek is fontos szerepe van, és azt jelenti, hogy az illető egyén auctoritasánál fogva, jogosítva van, bizonyos tettek véghezvitelére, bizonyos kezdeményezésekre. Az auctoritas nem pusztán tekintély, hanem egy személynek, vagy intézménynek az államhoz való viszonyát is jelenti, minthogy éppen az auctoritas szentesíti azon személyek magatartását, akik privato consilio ¹², cselekszenek. Cicero számos helyen említi ¹³, és bár tisztán római fogalom, Periklessel és a korintosi Demaratossal kapcsolatban is használja, akiket princeps-nek mond, és auctoritast tulajdonít nekik.

Amint az eddigi fejtegetésekből is kiderült az auctoritas főként a hivatalos állami élettel, a magistraturákkal kapcsolatban használatos ~~fogalom~~. Hadvezérek, államférfiak rendelkeznek auctoritással, kiemelkedő személyiségek, mint jelentős nagy tettek kezdeményezői. Mindezek a tények már magukban is utalnak arra, hogy ha ezt fogalmat Plautus szerepelteti valamelyik komédiájában, az aligha állhat a szó, valódi, eredeti értelmében. Kicsinyes köznapi témákra alkalmazza, mind az auctoritas mind az auctor kifejezéseket. Használata az adott összefüggésben tulságosan fennkölt, a témához nem illő, és jelentéséhez semmi köze a plautusi parodikus értelmezésnek.

A Poen.c. darabban egy rabszolga és ura beszélgetésében kerül szóba az auctoritas ill. az auctor fogalom. Agorastocles, az ifjú, arról beszél szolgájának, hogy sok hasznos segítségéért hálával tartozik neki:

133 - Quibus pro benefactis fateor deberi tibi

Et libertatem et multas gratias gratias.

Milphio válasza: Scitumst, per tempus si obviamst verbum vetus. - ismerős már neki a sokszor hallott ígéret, jobb lenne inkább, ha be is tartaná.

Nunc mihi blandi^{di}ctus es: heri tergo meo

Tris facile corios contrivisti bubulos -

Uramost csupán éndekből ígéretet és hizeleg, és azal menti ki magát, hogy most nézze el, neki, mert szerelmes.

142 - : Et nunc ego amore pereo: sine te verberem,
Item ut tu mihi fecisti ob nullam noxiam:
 Vág vissza a szolga.

145 -Ag. Si tibi lubidost aut voluptati, sino:
Suspende, vinci, verbera: auctor sum, sino.

Milph. Si auctoritatem postea defugeris,
Ubi dissolutus tu sies, ego pendeam.

A szolga ura, mintegy engedélyt ad arra, hogy a szolgája megverje, amit persze ha visszavonna közben, akkor ő verné a szolgát. Az auctoritas jelentése ebben az esetben, döntés, elhatározás, engedély. Meglehetősen kicsinyes, szánite nevetságes téma kapcsán kerül szóba. Komoly formában ez az értelem a senatusi döntések, határozatok értelmében használatos, ehhez a pāutusi változatnak nem sok köze van. Kétségtelenül a komédiairó beállítása parodizálni kívánja az auctoritas fogalmát. Feltűnően oda nem illő fogalom az auctoritas ebben az összefüggésben, egyébként sem jöhet szóba, hogy a szolga megverheti az urát, annak engedélyével, de auctoritast igénylő döntésről egyáltalán nincsen szó.

Hasonló jelentésben szerepel a Merc. 312. sorában:

Demipho senex: Lysimache, auctor sum ut me amando enices.
 Mint bizonyíték, valamilyen állítás súlyának a megerősítése értelemben áll a Trin. c. darabban:

Me. Fuitne hic tibi amicus Charmides. Ca. Est et fuit,

Id ita esse ut credas, rem tibi auctorem dabo ¹⁴/107-8/.

Callicles csak azt akarja hangsúlyozni, hogy a barátja volt Charmidesnek.

A Trin. egy másik helyén Megaronides a városi emberek életmódját bírálja, szerinte azok lopnak, csálnak, hazudnak, szemtelenek, hamisan esküsznek, hamis híreket koholnak, és ezeket terjesztik. Itt hivatkozik beszédében az auctoritasra, amely ez esetben a hírek szerzőjére vonatkozik. Paródiává teszi viszont azzal, hogy ilyen vulgáris téma kapcsán hozza szóba, meglehetősen túlzás, és komikusnak hat, az efféle hírek szerzőinek auctoritast tulajdonítani.

217 -: Quod si exquiratur usque ab stirpe auctoritas

^d
Unde quicquid auditum dicant: nisi id appareat,

Famigeritori res sit cum damno et malo:

Hoc ita fiat, publico fiat hono.

Apai tekintély értelemben fordul elő az auctoritas a Stich. c. darabban. Az apa tekintélyét abban akarja érvényre juttatni, hogy lányai házasságáról döntsön.

128 -: Mi auctores ita sunt amici, ut hinc abducam domum.

Barátai tanácsára hivatkozik, hogy döntését ezzel indokolja, vagy megerősítse, akiknek éppen semmi joguk ez ügyben dönten. Fokozza a jelenet komikus hatását, hogy

lányainak eszükben sincs elfogadni a döntését, és meghajolni az atyai auctoritas előtt, sőt kijátszani akarják apjukat.

Az Aul.c. darabban Euclio így beszél szolgájához:

251 -: Si hercle ego te non elinguandam dederō usque

ab radicibus

Impero auctorque [ego] sum, ut tu me quōi vis

castrandum loces.

Az auctor kifejezés paródikus volta nyilvánvaló.

H O N O S, L A B O R, S A P I E N T I A

É S M Á S H A S O N L Ó É R T É K F O G A L M A K

A Plautus által leggyakrabban parodizált erények és eszmények vizsgálata után, tekintsünk át, néhány az eddigiekben csupán érintett erényt, ill. eszményt, mint például: honos, iusta causa, frugi - frugalitas, labor, sapientia, verecundia. Vizsgálódásunk rövid, csupán csak érinti az említett erények, ill. eszmények komoly illetőleg paródikus használatát Plautus komédiáiban.

Közülük elsőként a honos fogalmat vizsgáljuk meg¹. Kiemelkedően jelentős eszmény, az arisztokratikus beállítottságú római társadalom értékrendjében. Szoros kapcsolatban áll, a rómaiak szemében talán az egyik legfontosabb erénnyel, a virtussal. A két fogalom viszonya az ok - okozat relációjához hasonlítható, ugyanis a virtus következménye a honos, mint annak jutalma, elismerése. Ide kívánczik még a dignitas és az auctoritas megemléítése, mint a honoshoz hasonló esetenként vele együttjáró eszmények, amelyek szintén a virtus jutalmai, nevezetesen a közéleti virtus, tehát a hivatalos állami életben tanúsított kiválóság révén megérdemelt megtiszteltetések.

Az olyan egyének, akik, megfelelő erényekkel, kiválóságokkal rendelkeznek, ezek elismerése, jutalmaként, különböző megtiszteltetésekben részesülnek, így magas hivatali rangok, méltóságok elnyerése, különböző címek szerzése. Az említett megtiszteltetéseket, kizárólag arisztokraták nyerhetik el. Cicero a következőket állapítja meg ezzel kapcsolatban: iustus honos: iis enim maiores nostri, qui ob rem publicam mortem obierant, pro brevi vita diuturnam memoriam reddiderunt ². Vergiliusnál ezt olvashatjuk: hic pietatis honos, sic nos in sceptris reponis ?/I,253/. Hasonlóan ír Plautus, Aul. 23: Lar familiaris: Aut ture aut vino aut ali- qui semper supplicat, dat mihi coronas, eius honoris gratia. Feci, thesaurum ut hic reperiret Euclio. Ebben az esetben az istenek iránti tiszteletre vonatkoztatja Plautus a honor kifejezést. A Lar familiaris tiszteletet, áldozatokat követel magának, ezt joggal várja el a ház urától, mivel gazdaggá tette őt, ezért a gazda részéről, honoris gratia, tehát hála és tisztelete jeléül megilleti az istent a megérdemelt áldozat.

A Rudens c. darabban a saját balsorsát panaszoló Palaestra így nyilatkozik: Datis di: nam quid habebunt sibi igni impii posthac, Si ad hunc modumst innoxiiis honor apud vos ? /193-4/ - miből okuljanak ezután a gonoszok, ha az ártatlanoknak ilyen "megtiszteltetés" jár.

Asin. 80-81 - Argyrippus, a szerelmes ifjú, atyját bizalmára méltatta, ugyanis pénzt akart tőle kapni, abból a célból, hogy a lányt megvehesse. Atyja viszont hálás a bizalomért, "megtiszteltetésért", és úgy véli, illő hogy ezért megbecsülje fiát.

praesertim quom is me dignum quoi concrederet
habuit, me habere honorem eius ingenio decet.

A Curc. c. darab Phaedromusa, komikusan fennkölt hangvételű panaszkodásában emliti a hohost, a legkevésbé a témához illő módon és összefüggésben.

199 - :Sibi sua habeant regna reges, sibi divitiae divites
Sibi honores, sibi virtutes, sibi pugnas, sibi proelia
Dum mi abstineant invidere, sibi quique habeant quod
suomst.

A captivi, Philoctetes és Tyndarus beszélgetésében szóbakerült honos, szintén tulzottan fennköltnek, így komikusnak a hat a két fogoly megállapodásában. A foglyok egyike arra kéri fogolytását, akinek korábban ura volt, hogy majd ha szabadok lesznek ismét, akkor is éppen azzal a tisztelettel viseltessen iránta, mint régen. ~~Ph~~ Prodikus, és hiú ábrándnak hat, a fogoly elmélkedése arról, hogy mi volt és mi lesz, ha nem lesz fogoly, és milyen honos járna neki akkor: Ph. Ne me secus honore honestes, quam quom servibas mihi /Capt.247/.

Amph. 486 - : Sed Alcumenae honoris gratia

Pater curavit uno ut fetu fieret:

Mercurius atyjáról beszélve említi a honost, ugyanis Iuppiter honoris gratia, tehát tisztelete jeléül, gondoskodott arról, hogy Alcumena, egyszerre szülje meg az ő, Iuppiter, valamint Amphitruo gyermekét is, hogy ne okozzon botrányt, és családja ki ne derüljön. A honos említése ebben az összefüggésben paródikus értelmű.

Nagyon jó és szemléletes példája a honos, ill. a honoris gratia, eszményfogalmak parodizálásának az Asin. c. darab egyik részlete, ahol egy kerítő, Cleaereta említi a honost.

191 - : Verum aetatis atque honoris gratia hoc fâet tui

Quia nobis lucro fuisti potius quam decori tibi:

Si mihi dantur duo talenta argenti numerata in manum

Hanc tibi noctem honoris causa grati/i/s dono dabo.

A komédiairó kicsinyes témára, alantas összefüggésben, egy leno szájába adva említi a honoris gratia fogalmat, nyilvánvalóan parodizáló célzattal. A kerítő felajánlja az ifjúnak a kért lányt, honoris gratia, tehát hálája, tisztelete jeléül, ugyanis az ifjú anyagi haszonhoz juttatta a kerítőt. A honoris gratia, viszont nem elég ok arra, hogy a lányt valóban odaadja, hanem fizetnie is kell, és akkor a kerítő, "nagylelkűen" honoris causa odaadja a lányt egy éjszakára. Komoly formában, nagy tettek, erények, kiválóságok elismerése, jutalmazása kapcsán szokásos a honoris causa formula használata.

Stasimus moralizáló hangvételű mohológjából, amelyben korának megromlott erkölcei, az általános hanyatlás, a rossz szokások gátlástalan elterjedése miatt panaszkodik, nem hiányzik a honos említése sem.

Trin. 1035: petere honorem pro flagitio more fit - szokássá vált a tisztségek, hivatalok megszerzésére való törekvés különböző csalárd módokon ³. A honos megszemélyesített formában is előfordul Plautusnál: tute pone latebis facile ne inveniat te Honor/Trin. 663/.

A honoshoz kapcsolódó eszményfogalom, tisztelet, megtiszteltetés értelemben a dignitas, amelyből Plautus hasonlóan egyéb értékfogalmakhoz, ill. eszményekhez, paródiát csinál.

Bacch. 131: pro dignitate opsoni haec concuret cocus

- Pistocleres, aki azt reméli, hogy végre együtt lehet a szerelmével, nagy lakomát készített, és azon aggodalmaskodik, hogy vajon hol találhat az ételekhez "méltó" szakácsot. Kicsinyes, méltatlan dologra alkalmazza a dignitas ⁴ fogalmat, mint az ételek, a lakoma rangja, méltóságaként említi, a parodizáló célzat minden magyarázat nélkül is nyilvánvaló. A honos, honoris causa, vizsgálata után, kézenfekvő a gratia fogalom néhány paródikus esetének a megemlítése

Cicero egyik helyen a következő meghatározását adja:

Gratiam /eam appellant/ quae in memoria et renumeratione officiorum et honoris et amititiam observantiam teneat.⁵

Említi Cicero a cliensekkel kapcsolatban is ⁶: Vossequorum gratia in suffragiis constitit. Caesar a római néppel kapcsolatban ⁷, gratia et amititia Populi Romani - összefüggésben említi. Használja Plautus is, hasonló jelentésben, Truc. 617 - : Phronesium meretrix :

Si aequom facias, adventores meos [non] incuses, quorum Mihi dona accepta et gratia habeo: tuaque ingrata quae
abs te accepta

Az idézett részlet paródiaként is felfogható, erre vall az a tény, hogy kicsinyes, méltatlan összefüggésben említi egy meretrix, az ajándékokkal kapcsolatban, ebből az esetben tulzatosan fennkölt, oda nem illő a gratia fogalom használata. A Stichus c. darabban a benignitassal együtt van említve: Nam pol mihi grata acceptaque humiust benignitas 50% A Persában a vitatkozó Toxilus és egy kerítő a következőképpen említi a gratia fogalmat ⁸: 719 - Dordalus leno: és Toxilus servos: T. Credidi gratum fore beneficium ⁹ meum apud ted. D. Immo quidem gratiam tibi, Toxile, habeo. Bacch. 558 - a gratiam pendere kifejezéssel találkozunk: Tanto magis dic quis est: nequam hominis ego parvi pendo gratiam ¹⁰.

A gratia komoly formában, hálát, szivességet, kegyességet jelent, ill. átvitt értelemben tekintélyt és népszerűséget is. Plautus a fogalmat, hozzá nem méltó, nem a megszokott értelemben használja, ugyanis komoly formában pozi-

tív értelmű, fennkölt, megtisztelő értékfogalom, de a komédiaíróknál éppen úgy része a rabszolgák és meretrixek beszédének, mint az más hasonló erényfogalmak esetében is gyakran megtörténik Plautusnál, avagy éppen egy parazita tulajdonságaként említi.

Mercurius az Amph. prológusában az előadandó darab tartalmáról elmélkedve így beszél:

33 - : Propterea pace advenio et pacem vos adfero

Iustam rem et facilem esse oratam a vobis volo:

Nam iuste ab iustis iustus sum orator datus:

Nam iniusta ab iustis impetravi non decet,

Iusta autem ab iniustis petere insipienti¹¹ast:

Quippe illi iniqui ius ignorant neque tenent.

Igaz, jogos, igazságos ügynek nevezi a saját ügyüket, és a nézőktől azt kéri, hogy is fogadják. A darab tartalmának, ill. ezen iusta res mibenlétének ismeretében világossá válik, hogy itt a iustus¹¹, ill. a iusta causa,¹² iusta res paródiájáról lehet szó, ironikus hatása, gúnyolódó mellékize van, ennek az ügynek a kapcsán elhangzó bölcselkedő prológusnak is.

Nem kevésbé nyilvánvaló az említett fogalom paródikus értelmű használata a következő példában, Poen. 533 - :

An vero non iusta causast quor curratur celeriter,

Ubi bibas, edas de alieno quantum velis usque adfatim,

Quod tu invitus numquam reddas domino de qu^o/o/io ederis?

Iusta causa - ként, tehát igaz, helyes jogcímként említi egy tanu, azt a magasztos célt, hogy valakinek gyorsan kell futnia, és akkor annyit ehet és ihat, amennyit csak bír, ráadásul a máséból, amit sohasem kell viszonznia.

Nem de nem, iusta causa ez ? - és megéri a futást. A kifejezés valódi értelmétől meglehetősen távol áll az itt említett értelem, itt inkább a komoly érte^mly használat kifigurázása lehetett Plautus célja, azzal, hogy ilyen triviális, köznapi dolgot nevez ki iusta causának.

A Capt. c. darab Hegiója, sorra vásárolja a foglyokat, hogy köztük elveszett fiát megtalálja. Foglyait természetesen szorgalmasan őrizteti, nehogy azok megszökjenek tőle, és ezzel anyagi kárt okozzanak neki, hiszen sok pénzt költött rájuk; ezt ő a maga részéről jogos oknak, iusta causának tartja.

257 - : An vero non iusta causast, ut vos servem sedulo,

Quos tam grandi sin mercatus praesenti pecunia?

Erre egyik fogoly válasza, amely egyben arra is rávilágít, hogy mennyire egyetért a iusta causa minősítéssel:

Phil. Neque pol tibi nos, quia nos servas, aequomst vitio
vortere

Neque te nobis, si abeamus hinc, si fuat occasio.

A fogoly kevéssé látszik tiszteletben tartani a iusta causát, amint válaszából kiderül, amelyben arra figyelmezteti gazdáját, hogy ő se legyen megsértve, ha álkalomadtán, tőle elszöknének, mert csak addig tisztelik a iusta

causát, amíg nincsen alkalom a szökésre, mert ha igen, akkor mit sem törődve az ok, iusta, vagy iniusta voltával, megszöknek. Paródikusan fennköltnek hat a iusta causa említése, ilyen dologra, amit még fokoz azzal is a komédiairó, hogy éppenséggel nem jogos okot említ jogosként.

A iusta causa kicsúfolását olvashatjuk Lyconides és anyja beszélgetésében is, Aul. 688 -:

Et istuc confido [a] fratre me impetrassere:

Et causa iustast, siquidem itast ut praedicas.

Az ifjú, Lyconides teherbe ejtett egy lányt, és most azt kéri anyjától, hogy beszéljen a lány apjával. Az anya, iusta causának minősíti az ügyet a fia részéről, bár csupán az ő beállításában ismeri az ügyet, de ha úgy van, ahogyan ő elmondta /ami egyáltalán nem biztos/ akkor ez jogos.

Paródikus használatra vall az a tény, hogy nevetségesen kicsinyes, mindennapi téma kapcsán van említve a iusta causa fogalom, ill. az, hogy az összefüggés alapján az ügy iusta volta, igencsak megkérdőjelezhető, sőt valószínűbb, hogy az ellenkezőjét jelenti.

Bacch. 994 -: Nicobolus senex: At enim id quod te iubeo facias.

Chrysalus servos: Iustumst [ut] tuos tibi servos tuo

arbitratu serviat

A szolga saját szolgaságának a iustus voltát tartja kérdésesnek, ura ostoba, szeszélyes parancsai miatti felháborodásában.

A labor szó jelentése, munka, fáradozás, küzdelem a nehézségekkel, beleértendő az ilyen dolgokban tanúsított derekas helytállás is. A fogalomnak a rómaiak szemében pozitív értelme van, mint a derék, szorgalmas római polgár jellemzője, amelybe a munka megbecsülése is beletartozik. Főleg a földművelés megbecsülésére áll ez, amely bizonyos arisztokrata értékrendet megőrzött, hasonlóan a görögökhöz, amíg a kézművesség és a kereskedelem kevésbé számított előkelő és megbecsült foglalkozásnak.

Plautusnál a fogalomnak pródikus értelme lesz, Rud. 244 - Ampelisca meretrix:

Tu facis me quidem ut vivere velim ... obsecro amplectare,

Spes mea: ut me omnium iam laborum levas.

Két barátnő, két meretrix beszélget, egyik a másikat reménységének, minden bajai és nehézségei enyhítőjének nevezi. Paródikus az örömlányok életmódjának jellemzése a labor fogalommal, mivel ez a léha, könnyelmű életmódjukkal éppen ellentétben áll.

Trin. 1025 -: Stasimus servos: Quid ego quod periit petam?

Nisi etiam laborem ad damnum adponam
epithecum insuper.

A szolga saját tevékenységére vonatkoztatja a labor kifejezést, amelyre általában nem használatos. Ez esetben fokozottan nem, hiszen nem is a szokásos rabszolgamun-

káról beszél, hanem szokása szerint ismét valamiféle rendkívüli munkába ártotta bele magát, éppen valami cselszövésen fáradozik, amely pedig a rómaiak értékrendjében aligha minősül labornak. Leonida egy másik rabszolga így nyilatkozik: Clamore ac stomacho non quae labori suppeditare /Asin. 423/, ő szintén saját munkájára vonatkoztatja a labort.

A felháborodott Artemona, szidja férjét, amikor rájön, hogy az idejét idegen hölgyek társaságában fecserli el, ő pedig azt hitte, hogy a senatusban vagy a forumon fáradozik, cliensei ügyeivel bajlódik, ezért horkol otthon mindig fáradtan. Az említett foglalatosságok valóban labornak minősülő tisztes fáradozások, de arra az "időtöltésre" vonatkoztatva, amit helyette tesz, így már a labor valódi értelmének a kigúnyolása, mivel ez minden más inkább, mint labor.

Asin. 870 - : Artemona uxor: Ego censeo

Eum etiam hominem in senatu dare operam aut cluentibus:

Ibi labore delassatum noctem totam stertere.

Ille opere foris faciendo lassus noctu advenit:

Eundem alienum arat, incultum familiarem deserit.

Is etiam corruptus porro suum corrumpit filium.

Az Amph. c. darab Sosiája amint a kikötőből jön, hosszasan panaszolja a rabszolga életmód nehézségeit, külön kiemelve a tehetős urak szolgálatának hátrányait.

166 -: Opulento homini hoc servitus durast,

Hoc magis miser est divitis servos.

170 - : Ipse dominus dives operis et laboris expers
Quodquomque homini accidit lubere, posse retur:
Aequom esse putat, non reputat laboris quid sit:
Nec aequom anne iniquom imperet cogitabit.

Nyilvánvalóan paródikus a labos emlegetése, még-
inkább az isten panaszkodása a kemény munka és a szolgasors
miatt. A rabszolgák munkáját egyébként sem szokás labossal
jellemezni, így még az igazi Sosia munkájára sem állna ez
a panaszkodás, Mercurius szájából pedig nevetségesnek, ko-
mikusnak hat, ugyanis ő, határozottan élvezi az efféle fá-
radozást.

174 - : Ergo in servitute expetunt multa iniqua:
Habendum et ferendum hoc onust cum labore. - méltat-
lankodik tovább, majd elismeri, hogy ez a sorsa:

176 - : Satius me queri illo modo servitutem:
Hodie qui fuerim liber,
Eum nunc potuit pater servitutis:
Hic qui verna natust queritur.

Szabad volt, vallja magáról Mercurius - Sosia, de
túrte és hagyta, hogy atyja szolgaságba kényszerítse. Mit
is panaszkodik, ő aki egyenesen rabszolgának született, sőt
még annak is a legreménytelenebb esete: verna. Az isten
panaszkodása egészében a labos fogalom kigúnyolása. Való-
jában nagyon is élvezi az általa felpanaszolt, annyira gyöt-
relmes labort , és készséggel asszisztál apjának az efféle
ügyleteiben,

A Trin. c. darabban Lysiteles és az öreg Philto a helyes életelvekről vitatkozva, az industriával és a frugalitással együtt említik a labost, amelyek mindegyike pozitív erényfogalom a rómaiak értékrendje szerint.

321 - Ph. Qui ipsus sibi satis placet, nec probus est nec

frugi bonae

Qui ipsus se contemnit, in eost indoles industriae:

Benefacta benefactis aliis pertegito, ne per-
pluant.

Komikus hatású a pródiában ez a magasröptű, fennkölt moralizálás, amit fokoz még az is, hogy a gyakorlat éppen ellentéte a bölcs elveknek és még bölcsebb tanácsoknak.

Toxilus, a rabszolga, aki éppen a kerítőt készül rászedni, a frugalitast említi, saját magával kapcsolatban, ezzel az említéssel paródiát csinál a fogalomból, ugyanis komoly formában takarékos életmódot jelent, de pozitív értelmű, az okos szorgalmas ember takarékoságát jelenti.

Persa 449 - : Siquam rem accures sobrie aut frugaliter,

Solet illa recte sum manus succedere.

Atque edepol firme ut quique rem accurat suam,

Sic ei procedit post principio denique.

Si malus aut nequemst, male res vortunt quas

agit:

Sic autem frugist, eveniunt frugaliter.

Komikus a szolga elmélkedése a frugi - frugaliter eszményekről, hiszen éppen ő az, akinek ezekhez vajmi kevés köze van, hiszen a rabszolgának köztudottan nem lehet vagyona, így nem igen van mivel takarékoskodnia, ill. frugalitasáról bizonyosságot tennie. A derék, jóra való emberek azok, akiknek a dolgai sikerülnek, szerinte, no és természetesen ő is ezek közé tartozik. Hangsúlyozza magáról, hogy dolgait, okosan, szellemmel és művészettel: facete et callide, végzi.

Lysidamus a szolgája által tanúsított industria miatt bosszankodik, amely ez ^e esetben komikus értelmű, ugyanis abban áll, hogy a szolga a fegyvernököt támogatja ura ellenében, akik mindketten ugyanazt a lányt akarják megszerezni : Cas. 278: armigero dat operam de industria ¹³.

Még egyértelműbb a fogalom parodizálásának a célzata a Pseud. c. darab címszereplőjének egy rabszolgának a szájából, 582 -: Ita paravi copias,

Duplicis triplicis dolos perfidias, ut ubique-
que hostibus congregiar

Maiorum meum fretus virtute dicam

Mea industria et malitia fraudulenta.

Az idézett részlet egyértelműen rámutat, hogy miféle industriáról lehet itt szó. Tranio egy másik szolga, Iuppiterrel kapcsolatban említi az industria fogalmat, amely ez esetben az isten arra való rendkívüli buzgóságát jelenti, hogy őt, a szolgát elpusztítsa : Iuppiter

... summis opibus atque industriis me perire cupit.

A sapientia¹⁴ a rómaiak értékelése szerint, szintén pozitív kategória, komoly bölcsességet, megfontoltságot jelent, amelyet Plautus hasonlóan más eszméifogalmakhoz, triviális dolgokra alkalmaz komédiáiban, ezzel kifigurázza, gúnyolja ezeket a komolynat tartott erényeket. Nála rendelkezhet sapientiaval egy rabszolga, avagy az ostoba pöffeszkedő katona is: Si parum sapientiam habet ac formam /Trin. 163/. Capt. 275: Ad sapientiam huius nimius nugator fuit /Capt. 275/, - örvezdezik a foglyok egyike, mivelk ügyük jól alakul, sikerül rászedni az ostoba öreget, ezért dicséri társa sapientiaját, amely itt inkább ráveztség, furfang értelmű, találékonyság, alapos jártasság, a különféle cselvetési módzatokban, mint komoly megfontoltság, vagy bölcsesség.

Epidicus erről így vélekedik: 60 -: Sed taceam optimum est.

Plus scire satius quam loqui

Servom hominem: ea sapientiam.

Szerinte a szolgák sapientiaja, az ha rájönnek, hogy hallgatniuk sokkal okosabb, mint fecsegni¹⁵.

Asin. 253 - :

Hercle vero, Libane, nunc te meliust expergiscier

Atque argento comarando fingere fallaciam.

... Ibi tu ad diei tempus dormitasti in otio.

Libanus a szolga saját magát buzdítja, hogy legfőbb

ideje, valami értelmes dologhoz látnia. Ezüstöt kell szereznie, és ennek érdekében valami hasznos cselt kieszelnie, és ehelyett ő tétlenkedéssel huzza az időt. Sem a szolga említett tevékenységéhez, sem az összefüggésbe nem illik bele az otium kifejezés, tulzottan fennkölt, és nem ideillő. A fogalom szabad időt jelent, de annak hasznosan való eltöltése is beleértendő, valamiféle bölcselkedés, tanulmányozás, tehát valamilyen szellemi foglalatosság, mindenképpen pozitív értelemben. A szolga efféle foglalatossága, bár szellemi tevékenység az is, ha valami jó cselt talál ki, de nem illik rá az otium megjelölés.

Asin. 883 -: Demaratus az atya, aki pénzt adott fiának hogy megvegyen egy lányt, most hálát vár fiától, és osztzkodni kíván fiával. Pietasa az atyja iránt, kötelezi arra, hogy engedjen - válaszol a fiu, bár szereti a lányt, de a pietas által rárótt kötelezettséget erősebbnek érzi, és ezért beleegyezik apja kívánságának teljesítésébe. Az apa ezt jogosnak és igazságosnak véli, mivel illő, hogy egy ifjú, tisztelettudó, erkölcsös és illedelmes legyen:

decet verecundum esse adolescentem, Argyrippe. Az idézett részlet a pietas és a verecundia paródiája. Éppen az ellenkezőjét jelentik, mint a valódi értelemben. A lányon osztzkodó apa és fia kapcsolatának ezt a formáját, már nem a pietas jellemzi, ill. ilyen kötelezettségeket nem ró a fiúra atyjával szemben. A feleségét megcsalni készülő atya, ill. férj, aki egyben fiával kíván osztzkodni egy meretríxen, nem éppen az erkölcsösség mintaképei.

ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK ÉS TÁRSADALMI KAPCSOLATOK

Mint ismeretes, Plautus komédiái nem egészen önálló alkotások, hanem a görög ujkomédia darabjainak többé-kevésbé szabad átdolgozásai. Az ilyenmódon plautusi alkotásokká vált darabokban, megmarad a görög szín, ez indokolja és menti Plautus merészségét bizonyos, speciálisan római erények és eszmék paródikus használatára, vagy , bár a nevetetést célzó, de komoly hangú bírálatára vonatkozóan. Saját korának, hibáit, társadalmi visszasságait viszi színre, bírálja, bár görög színhellyel, de egyértelmű római utalásokkal.

Utalásai, különösen nyilvánvalóak, a különböző állami és társadalmi intézményekre való hivatkozás esetén, ugyanis ilyen esetekben, speciálisan római intézményeket említ mint például: senatus, curia, praetura, vagy a személyes kapcsolatoknak egy sajátosan római változatát, a patrónus és cliens viszonyt. Szembetűnő és egyértelmű a parodizáló szándéka, ha ezen intézményekre való hivatkozáskor,

rabszolgát avagy parazitát beszéltet. A plautusi komédiák legdinamikusabb figurája a rabszolga. Legizesebb paródiáit éppen ezek szájába adja a komédiaíró. A rabszolgafigurák ábrázolásában, a velük elmondott, merész, és az esetek zömében félreérthetetlen kritikáiban, bár a néző a darabot görög színhellyel látja, nyilvánvalóan a római rabszolga szólal meg, és bírálatai saját korának, tehát a plautusi kor római társadalmának szólnak.

A továbbiakban a római intézmények, hivatalok, ill. személyes kapcsolatok bírálatának ill. kifigurázásának néhány szemléletes példáját kívánjuk bemutatni, Plautus megformálásában. Ennek egyik nagyon jellemző esete a senatusnak, mint testületnek a pródikus összefüggésben való emlegetése. Közismert tény, hogy a senatus, sajátosan római hivatali testület, tagjai kizárólag arisztokraták lehettek. Formailag a magistratusok tanácsadó testülete. Összetételénél fogva a köztársaság legbefolyásosabb intézménye, egyben az arisztokrácia fellelegvára is. A curilisi méltóságok viselői, hivataluk lejártával életfogytiglan a senatus tagjai lesznek. A senatusi névjegyzékben a tagok rangjuknak megfelelő sorrendben szerepeltek. Ugyanebben a sorrendben szólaltak fel, a gyűlést összehívó, consul, praetor, dictator, idővel esetleg néptribunus beszámolójának vitájában is. A testület határozatait - senatus consulta - szavazás útján hozta.

Gyakorlatilag a senatus döntött a háború és béke kérdésében, valamint a rendkívüli hatalommal való felruházás ügyében való döntés szintén ennek a testületnek a hatáskörébe tartozott, ugyszintén a külpolitika, valamint a pénzügyek irányítása. A senatus, mint hivatali testület hatáskörének, feladatainak, szerepének, rövid áttekintése után, még egyértelműbbé, világossabbá válnak a parodizáló szándékról valló plautusi helyek.

Miles 592 - : Periplectomenus senex:

Redeo in senatum rusum. nam Palestrio

Domī nunc apud mest, Sceledrus nunc autemst foris:

Frequens senatus poterit nunc haberier.

Ibo intro: ne dum absum multae sortitae fiat.

Nem jelentékenyebb oka van a senatus összehívásának, mint arról való, hivatalos, testületi tanácskozás, hogyan szedjék rá, Sceledrust a rahszolgát. Az öreg azért siet, nehogy esetleg a szavazást távollétében megtartsák, utalás a szavazás útján hozott senatus consultum-ra, ill. ennek kifigurázása, azzal, hogy ilyen mindennapi, nevetségesen ostoba dolog, ill. erről való döntés a senatus ülésének tárgya.

Cas. 536 -: Sed eccum egreditur senati columen¹, prae-

sidium popli,

meus vicinus, meo viro qui liberum praehibet

locum.

Egy asszony, mint a senatus oszlopát, erősségét, védelmezőjét említi szomszédját, aki ezt a magas elismerést azzal vivta ki magának, hogy segít rászédni Lysidamust, ill. hogy hasonló esetekben mindig számítani lehet rá, ebben az értelemben oszlop, erősség.

Epid. 159 -: Epidicus servos:

Ite intro: ego de re argentaria

Iam senatum convocabo in corde consiliarium,

Quoi potissimum indicatur bellum, unde argentum
auferam.

Epidice, vide quid agas ²: ita res subito haec ob-
iectast tibi.

A rabszolga által egybehívott senatusnak, a szolga terveit kell megvitatni, ill. elfogadni. Utalás a senatus azon jogkörére, hogy dönt a háborúk kérdésében, ill. a pénzügyek is a senatus irányítása alatt állnak. Ennek a senatusnak is a hadüzenet kérdéséről kell határoznia, ill. arról, hogy honnét vegyen hozzá pénzt Epidicus. Világos tehát, hogy Plautus célja a senatusnak, mint testületnek. ill. annak jogköreinek kifestése a "rabszolga -senatussal". A Most. c. darabban ismét egy rabszolga, Tranio, hivatkozik a senatusra.

688 - : Eugae optume eccum aedium dominus foras

Sino progreditur intus huc concessero,

Dum mihi senatum consili ³in cor convoco.

A szolga magában, tervei kifőzésé céljából senatust hív össze

1049 -: Eaque eduxi omnem legionem, et maris et feminas.
Postquam opsidione in tutum eduxi manipularis meos,
Capio consilium, ut senatum congerronum convocem.
Quoniam convocavi, atque illi me ex senatu segregant.

A szolga úgy beszél, mint egy senatust összehívó imperator. Felvonultatja légióit, döntést akar hozatni a háború kérdésére vonatkozóan, valójában saját "hadművelteinek" megtárgyalásáról lenne szó. A senatusnak mint testületnek a kigúnyolása, ill. hatásköreinek komikus összefüggésben való említése, egyértelműen a komédiáiról bíráló, parodizáló szándékára vall, még ilyen vulgáris közönséges ügyek kapcsán is senatust kell tartani. Paródikus oldalvágás a senatus összetételére is, mivel ez kizárólag arisztokratákból álló testület, a rabszolga által egybehívott tanács tagjai - congerro^{nas}₄ - tehát a szolga ivócimborái, nyilván szolgatársai.

A Licinius-Sextius-féle törvény elfogadása után ⁵, 366-tól kezdve a rómaiak évenként választanak egy praetort. Fő feladata a városi rend fenntartása, ennek keretében később lényegessé váló polgári és büntetőjogi biráskodás, a iurisdictio volt. A praetort hat lictor illette meg, kíséretképpen, biráskodáskor is mellette állt kettő. Ennek

a hivatalnak a parodizálását olvashatjuk, Plautus, Epidicus c. darabjában. A jelenet szereplői természetesen rabszolgák, Epidicus és Thesprio.

25 - : Th. Iam tu autem nobis praeturam geris?

Ep. Quem dices digniorem esse hominem hodie Athenis
alterum ?

Th. At unum a praetura tua, Epidice, abest. Ep.

Quidnam ?

Th. Scies, lictores duo, duo ~~ulm~~/in/ ei fasces vir-
garum.

Ep. Vae tibi.

A parodizáló szándék nyilvánvaló. Rabszolgák említik ezt a hivatalt, az egyikük magára vonatkoztatja, sőt, amint mondja, nála méltóbbat erre nem is lehet találni. Hivatalából már csak a lictorok hiányoznak, mint kellék, gúnyolódik vele szolgatársa, de nem hát, mint őzmezei valódi praetort megillet, hanem kettő, mindössze, azok is azért, hogy két példáról döngessék. Utalás a dignus és dignitas fogalmakra, paródikus éllel, hiszen ez esetben ez az eszmény a rabszolgára vonatkozik, mint aki a praetori hivatalra a leginkább méltó.

Persa 753 -: a triumphust tartó rabszolga dicsőítő beszédét olvashatjuk, egyben a diadalmenet paródiáját is ⁶.

Hostibus victis, civibus salvis, re placida pacibus
perfectis,

Bello extincto, re bene gesta, integro exercitu et
praesidiis,
Quom bene nos, Iuppiter, iuvisti dique alii omnis
caelipotentes,
Eas nobis habeo grates atque ago, quia probe sum ul-
tus meum inimicum.
Nunc ob eam rem inter participes dividam praedam et
participabo.

A római hadvezér tevékenységének, a diadalmenet tartásának a paródiája. Komikus a szolga tulzottan fennkölt szóhasználata, a szokásos terminológiák emlegetése, amelyek idegenek, szokatlanok a rabszolgák beszédében. A rem gerere kifejezés használata is fokozza a paródikus hatást, ugyanis ez a kifejezés a z államügyekkel való foglalkozást, államügyek intézését, ill. a római hadvezérek tevékenységét jelenti, a szokásos használata szerint.

Bacch. 752 -: Chrysalus így említi:

Quia mihi ita lubet. potin ut cures
te atque ut ne parcas mihi ?

Mea fiducia opus conduxí et meo periculo rem gero.

A szolga pénzszerzés céljából levelet hamisít, erre a "kéjes" tevékenységére érti a rem gerere kifejezést. Utal még saját hűségére és megbízhatóságára, amellyel az ügyet képviseli: mea fiducia és meo periculo, még veszélynek is kitéve ezzel a vállalkozással saját magát.

Érdemes még a személyes kapcsolatok, egy speciálisan római változatának a patronus és cliens viszonyának a a prodizálását megvizsgálni.

Persa 838 -: Ego sum tibi patronus plane qui huic pro te argentum dedi.

Toxilus a rabszolga vallja magát patronusnak, mert kiváltott a kerítő fogságából egy lányt, mellesleg csalással tette ezt, mivel a kerítőt becsapta. Most a patronusnak kijáró hálát és tiszteletet követeli magának. Pártfogoltjának illik mindenben engedelmeskedni patronusának, így egyetérteni az éppen készülő csalásával is. Az idézett részlet a valódi értelemben vett patronus és cliens viszony megcsúfolása, és átvitt értelemben a fides eszmény-ill. erényfogalomé is, amely ennek a kapcsolatnak az alapja.

Rud. 906 -: Neptune has ago gratias, meo patrono - a szenen- csés halászat miatt hálálkozó halász, Neptunust, a tenger istenét nevezi patronusának. Komikus hatású ilyen kicsinyes témára említve, ill. az istenekkel kapcsolatban nem használatos.

Asin. 292 -: Libanus servos:

Edepol infelicem, qui patronam comprimat:

Nam si quid scelesti fecit, lingua pro illo perierat.

A szolga, nyelvét tartja patronusának, legjobb pártfogó az ő szempontjából, ugyanis, mindig ez segíti ki a bajból, valahányszor valami hüntetendőt művelt. Hazudik, hamisan esküszik, ha kell, ez pedig a rabszolgának igen hasznos segítség, többet ér talán még egy igazi cliens és patronus viszonynál is. Komoly formában a cliens apróbb ajándékokat ad urának, reggel megjelenik házában ura üdvözlésére, elkíséri a fórumra, a cliensek száma egyben a patronus tekintélyét is jelképezi. Szavazataikkal is támogatják uraikat a cliensek a politikai életben. Ezzel szemben a patronus viszont támogatja pártfogoltjait, az ő feladata sok más mellett azok jogi képviselője is, erre olvashatunk példát Plautusnál; Vid. 62 : *Quis malum patronum queram, postquam litem perdidit.*

Casina 723-24: Olympio rabszolga révén Plautus a cliensek azon szokását figurázza ki, hogy naponta, megjelentek uraiknál reggel, annak köszöntésére.

Attat, cesso magnufice patriceque amicirier atque ita ero, meo ire advorsum . Szinte magát megrójjá a szolga, amiért késlekedik urát, illő módon köszönteni.

Néhány sorral később ura így beszél: Servos sum tuos /738-/

Ol. Optumest.

Ly. Opsecro, te Olymisci mi, mi pater, mi patrone.

Ol. Em sapiis sane.

Az öreg szolgája segítségével akar megszerezni egy lányt, ezért lett hirtelen ilyen szokatlanul kedves, és nevezi szolgáját atyjának és patronusának. Olympio élvezi a patronusi helyzetét, tetszeleg szerepében, elvárja, hogy az öreg kedvezzon, könyöröggjön, hizelegjen neki, hiszen ő a patronus, az ő kegyességétől és jóindulatától függ a cliens sorsa. Nem igényel magyarázatot, hogy a jelenet a patronus és cliens viszony kigúnyolása.⁷

Hasonló értelmű az Asin. 690 -:

O Libane, mihi patrone, mihi trade istuc: magis
decorumst.

Libertum potius quam patronum onus in via portare.

Egyszerre patronussá nőtt a szolga ura szemében, és még a "típhér" vitelétől is óvni akarja, ugyanis ezüstöt cipel, amit ~~ura~~ sokkal inkább biztonságban tudna a saját kezében.

Pseud. 606 -: Nam ego precator et patronus foribus pro -
cessi foras.

Pseudolus a rabszolga magát a kapuk prekátorának és patronusának nevezi. Ebben az összefüggésben szintén paródikus értelmű a patronus, és egyébként is speciális személyes kapcsolatokat jelöl, itt pedig a szolga és a kapuk viszonyára említi.

Dolgozatunkban megpróbáltunk áttekintést adni az alapvető római erények és eszmények, valamint néhány hivatal, intézmény paródikus beállításáról Plautus komédiáiban. Vizsgálódásunk nem adhat teljességet sem kimerítő választ valamennyi felvetődött kérdésre, amit részben a téma széleskörű volta és összetettsége indokol, illetőleg az a tény, hogy az elsődleges célunk a legszemléletesebb, legfrapársabb paródia-példák bemutatásával, inkább az anyagban rejlő gazdag lehetőségek illusztrálása volt; mint a téma részleteinek sokoldalú kimerítő tárgyalása. Az ilyen szempontú kutatások kifejtésére az egyes erényeket ill. eszményeket tárgyaló, részletes, önálló tanulmányok keretében kerülhetne sor.

Vizsgálódásunk során számos új kérdés és új szempont vetődött fel, amelyek részletes kifejtése nem lenne érdektelen. Így az egyes erény ill. eszményfogalmak esetében érdekes lenne végigkísérni ezek változásait, értelmezéseit az egyes történelmi korszakokban, avagy közülük alaposabban megvizsgálni a jogi terminusként is használatosak, mint pl. a fides vagy az auctoritas.

A saját fidesére és virtusára büszke rabszolga; az ősei kiválóságával kérkedő parazita; a pietására hivatkozó kerítő, vagy meretrix; a senatust összehívó szolga; korának társadalmi visszasságait, fennkölt, moralizáló hangvétellő monológban panaszó rabszolga megjelenítése a római színpadon, arra utalnak, hogy ezek a formailag változatlanul továbbélő érték kategóriák tartalmilag nem egészen változatlanok.

Dolgozatunk elsődleges célja mindenesetre annak illusztrálása volt, hogy Plautus parodizáló kedve, merészsége nemcsak egyes római korvonatkozásokat, esetleg igen tisztelt jelenségeket vett célba, - amire a korábbi kutatás is rámutatott, - hanem mondhatni pellengérre állította a római nobilitas konzervatív érték- és eszmerendszerének egészét; jelezve ezzel egyfelől ezeknek az erényeknek bizonyos mérvű értékcsökkenését, másfelől társadalmi érvényük eleve meglévő korlátait.

J E G Y Z E T E K

B E V E Z E T É S

- 1/ A görög kultúra befolyása, ennek hatása a római társadalomra; az arisztokrácia kezdetben ellenzi, de nem egységesen mindenki; Cato a tömegbefolyás ellen van; a Scipio körállásfoglalása - Lásd: Cato: De agricultura. Görög és latin írók 11.Bp. 1966. Bevezetés 30-34.
- 2/ P.Lehmann: Die Parodie in Mittelalter, 1922, 2. neu bearbeitete und ergänzte Auflage 1963.; Goethe: Über die Parodie bei den Alten /Jub.Ausg. 37, 392/; H.Grellmann: Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte II /1927/ s.v. paródia; P.Neumann: Die Literatur 30 /1927/28/ 439-.; F.Guglielmino: La parodia nella commedia graeca antica. 1928.
- 3/ H.Kleinknecht: Gebetsparodie in der Antike. Stuttgart-Breslau, 1937.
- 4/ Quintilianus VI 3,96. vö. még Kleinknecht: i.m. 13

M O S M A I O R U M

- 1/ Vö. a de rep. I 2,2. -ben olvasható felsorolást: virtus, religio, iustitia, fides, aequitas, pudor, continentia, ad-

petentia, laudis et honestatis, in laboribus et periculis fortitudo.

- 2/ Találónan összegzi Cato törekvéseit Livius /XXXIX 41,4/: castigare nova flagitia et priscos revocare mores.- A Livius-nál olvasható Cato-nyilatkozatok hitelességének a kérdéséhez l. legutóbb H.Tränkle: Cato in den vierten und fünften Dekade des Livius. Abh. Mainz 1971:4.
- 3/ Így elsősorban F.Fraenkel: Plautinisches im Plautus /Berlin 1922/ c. munkájában ill. annak bővített olasznyelvű kiadásában: Elementi plautini in Plauto. Firenze 1960. Vö. H.Kleinknecht: i.m. 157-178., továbbá egyes kommentáros szövegkiadások ad hoc megjegyzéseit.
- 4/ Vö. a nomen gentile szerepeltetését törvények, intézmények, alapítványok stb. megjelölésénél. Összefoglalóan l. M.Gelzer: Die Nobilität der Röm. Republik. Lpz.-Brl. 1922/= Kleine Schriften l. Wiesbaden 1962,17 -./ F.Münzer: Römische Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart 1920.
- 5/ Vö. Broughton: MRR I 400., ad ann. 176 /Hispanus/.
- 6/ Hasonló gondolatot találunk még pl. Q.Metellusnak Plinius /n.h. VII 140/ idézett laudatio funebrisében: multos liberos relinqui.
- 7/ L. A.Degrassi: ILLRP I /Firenze 1957/ nr. 317 = CIL²15 = VI 1293 = ILS 6 = A. Ernout: Textes nr. 18.
- 8/ Ann. fg. 500 /Vahlen²/. - Vö. Cincinnatus, Fabricius és Regulus alakjának példaképpé emelkedését. Az utóbbihoz ujabban l. Maróti E.: Ant.Tan. 21/1974/ 191-2. 1. és 23.j./= Oikumené 1./1976/ 111-2. 1. és 23.j.

3

- 9/ Vö. R. Heinze: Die augusteische Kultur. Brl. - Lpz. 1930, 13-. uő.: Vom Geist des Römertums. Lpz. 1938, 173-., Borzsaák I.: Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyomány-kultusza. EPhK 64/1940/ 167 -. N. A. Maskin: Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. /Ford. Borzsák I./Bp. 1953, 264, 453, 489.
- 10/ RG 8. Vö. Suet. Aug. 31,4: nonnulla etiam ex antiquis caerimoniis paulatim abolitis restituit ... Vö. még Horatius car-menjeit passim, különösen az un. római ódákat. - Ide tartoznak a családjogi törvények és a velük kapcsolatos törekvések is. Vö. Maskin, i.m. 339-346. Maróti-Horváth-Castiglione: A régi Róma aranykora. Bp. 1967, 131-33. Összefoglaló jogi feldolgozásukat l. ujabban R. Astolfi: La lex Iulia et Papia. Padova 1970. Csillag P.: The Augustan Laws on Family Relations. Bp. 1976.
- 11/ Vö. pl. az Atticus de numeris c. logistoricusának Censorinus /de die 2,2/ által fenntartott töredékét: id moris instituti-que maiores nostri tenuerunt ...
- 12/ Vö. Maróti F.: Varro és a Rerum rusticarum libri tres. Görög és latin írók 14. Bp. 1971, 36-7. ill. 26-30.
- 13/ Vö. J. Hellegouarc'h: Le vocabulaire latin des relations et des parties politiques sous la republique. Paris 1963, 242-44.
- 14/ Some political allusions in Plautus Trinummus. AJPh 53/1932/ 152-56. Vö. D. Earl: Political terminology in Plautus. Historia 9/1960/ 235-42.

- 15/ Vö. Maróti E.: Terentiana, Ant.Tan. 7/1960/ 29-30./= Acta Ant. Hung. 8,/1960/ 324-25/.
- 16/ Stasimus monológjához vö. E.Fraenkel: Plautinisches ... 154-58.
- 17/ Vö. Polybios XXXI 23., ahol Scipio Aemilianusról beszél, akit szintén azzal vádoltak, hogy nem él őseihez méltóan, nem gyarapítja az ősektől örökölt dicsőséget. Hasonló hangvételű a vád Plautusnál is. Mint láttuk, Ennius véleménye szerint is az ősek tisztelete az állam egyik alapja. Ezzel még Cicero is egyetértett, vö. de rep. V 1,1.
- 18/ Vö. 17. és 23. j. Figyelmet érdemel különben az első sorok ünnepélyesen archaizáló szinonima halmozása.
- 19/ Vö. Mil. 373. Stich. 280. 303. Cist. 787. Cas. 418. Pseud. 581. Aul. 166. - Egy párhuzam komoly formában való előfordulására: quei numquam victus est virtutei: CIL I² 11, 4-5. = VI 1289= ILS 7 = Degrassi, i.m. 312.
- 20/ Vö. Aul. 166: Ego virtute deum et maiorum nostrorum dives sum satis.
- 21/ Vö. Capt. 105-106, ahol szintén egy parazita emlégeti őseit: Ille demum antiquis est adulescens moribus / quous numquam voltum tranquillavit gratiis.
- 22/ Erre vonatkozóan l. E.Fraenkel: i.m. 234-240. ill. az olasznyelvű kiadásban, Elementi ... 226-31. 428-9. Vö. Maróti E.: Ant. Tan. 14/1967/ 306.1. és a 23. j. /= Beiträge zur Alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für F.Altheim 1. Berlin 1969, 456 -57. 1.

23/ Vö. föntebb a 17. j.

V I R T U S

- 1/ Lásd összefoglalóan a virtusról: K. Büchner: Altrömische und Horazische Virtus. Die Antike 15, 1939 = Studien zur Römische Literatur 3. Wiesbaden, 1962. 1-22. = Römische Wertbegriffe /hrsg. H. Oppermann/ Wege der Forschung Band XXXIV, Darmstadt, 1967, 376-401; J. Hellegouarc'h i.m. 242-246.; W. Eisenhut: Virtus Romana. Ihre Stellung im Römischen Wertsystem. München, 1973. Studia et Testimonia Antiqua /hrsg. V. Buchheit/ 13.
- 2/ Büchner i.m. 376-378.
- 3/ a virtus és ~~ἀρετή~~ viszonya Cicerónál, Eisenhut i.m. 57. a virtus és ~~ἀρετή~~ viszonyához lásd Büchner i.m. 378, és Eisenhut i.m. 27
- 4/ a honoshoz lásd a "Honos, labor, sapientia ..." c. fejezet vonatkozó részét.
- 5/ A szó etimológiáját még Horatius korában is ismerték, ezt bizonyítja egyik epodusa /XV, 11-12/ ahol Flaccus melléknevével és saját, egy nő által kétségbevont virtusával kapcsolatban megjegyzi: Siquid in Flacco viri est.
- 6/ Q. Cinccinnatusról szóló elbeszélése, amit azzal kezd /III, 26/ : "Érdemes meghallgatniuk ezt mindazoknak, akik az

emberi dolgok közül a gazdagságon kívül semmit sem értékelnek, még a társadalmi megbecsülést /honos/ és a férfias helytállást /virtus/ is csak akkor ismerik el, ha vagyon bőségével jár együtt "

- 7/ Idézi Plinius n.h. XXI, 7 = Cicero leg. II 24,60.
- 8/ Naevius: Tarantilla /com.92 f. Ribbeck = Marmorale; Naevio poeta ² 1950. 222.
- 9/ Kiválóság értelemben használja: And. 442: antiqua virtute ac fide; bátorság: Eun. 778: imperatoris virtutem noveram et vim militum.; Eun. 1089: postquam eis mores ostendi tuos/ et conlaudavi secundum facta virtutes tuas,/ impetravi.
- 10/ Non novit virtus calamitati cedere; audendo virtus crescit, tardendo timor. virtus és a fortuna összefüggéséhez: virtuti melius quam fortunae creditur; iacet omnis virtus, fama nisi late patet. Lásd még Eisenhut i.m. 38-39.
- 11/ orig. 83: di immortales tribuno militum fortunam ex virtute eius dedere ... propter eius /Leonidas/ virtutes omnis Graecia gloriam atque gratiam praecipuam claritudinis ⁿclitissimae decoravere. Vö. még a virtus és gloria viszonyára vonatkozóan Eisenhut i.m. 32.39.48. 46.54.
- 12/ ann.198,199,343,599 Vahlen ², Phoenix /300 Vahlen ²/ = 254 Jocelyn. A virtus nagyrabecsülése és elismerése: frg. Hector /188 f. Vahlen ²/ = 155, Jocelyn.
- 13/ Vö. még rep.III 12: eam virtutem ... excitare iacentem.
- 14/ Vö. Büchner i.m. 380 - Publius Syrus véleményéről, ill. a Vergilius által megfogalmazott parcere subiectis elvéről.

- 15/ Lásd még a mos maiorum c. fejezetben, vö, még Büchner i.m. 381. ue. Publius Syrus véleménye: quidquid fit cum virtute, fit cum gloria.
- 16/ Claud. Quadr. frg. 10.b.: Is ut dico, processit neque passus est virtutem Romanam ab Gallo turpiter spoliari.
- 17/ Büchner i.m. 383. Plaut. Epid. 442, Cicero beszédeiben zömmel egyes számot használ, filozófiai műveiben gyakori a virtutes forma is, lásd még Eisenhut i.m. 64.
- 18/ Clupeus aureus in curia Iulia positus, quem mihi senatum populumque Romanum dare virtutis clementiae iustitiae pietatis causa testatum est per eius clupeus inscriptionem. RG. 34. Maskin i.m. 255.
- 19/ Lásd még Trin. 321-334, 650-651, Most. 138-146. Vö. Krysztyna Stawecka: Spuren der Philosophischen Virtus in den Komödien von Plautus. Eos, 68 /1967/ 211-218. vö. még Coleman-Norton: Philosophical Aspects of Early Roman Drama, CPh, XXI /1936/ 331-332.
- 20/ Most. 15-33. Lásd: F.Della Corte: Stoiker und Epikureer in Plautus' Komödien. Musa Iocosa. Arbeiten über Humor und Witz, Komik und Komödie der Antike. A. Thierfelder zum Siebzigsten Geburtstag. Hildesheim. New York 1974. vö. még W.E. Forehand: Irony in Plautus Amphitruo. AJPh 92 /1971/ 633-651.
- 21/ D.C.Earl: Political terminology in Plautus. Historia, 9 /1960/ 239.

- 22/ Lásd a mos maiorum c. fejezetben; a Trin. részlet ill. a Scipio elogiumot.
- 23/ Most. 144.228. Trin. 379. Rud. 934. Barch. 64.
- 24/ Ennius: ann. 10-12: Summam tu tibi pro mala / vitam famam extolles, et pro bona paratam gloriam / male volentes famam tollunt bene volentes gloriam / vö. Stich. 280 -: Propera, Pinacium, pedes hortare, honesta addicta factis / Nunc tibi potestas adipiscendist gloriam laudem decus / Eraeque [e] genti subveni [benefacta maiorum tuum].
- 25/ Lásd J. Hellegouarc'h: i.m. 208-211: La recherche de la gratia: ambitio et petitio.
- 26/ Ed. Fraenkel: i.m. 239, vö. Amph. 191-265.
- 27/ Egyszerű erény értelemben a Capt. 997.
- 28/ Capt. 324. Aul. 166. Trin. 346.

F I D E S

- 1/ Cicero in Cat. II 11,25. a római erények felsorolása ellentétpárjaikkal együtt, vö. de rep. I 2,2. Mindkét helyen szerepel a fides is.
- 2/ R. Heinze, főntebb már idézett munkájában részletesen vizsgálja a fides különféle jelentéseit, egyes előfordulási területein, pl.: Glauben; Bona fides mint jogi fogalom; A fides jogi vonatkozásai; Bona fides nem jogi terminus értelemben;

- Meghatározás; Jelentősége az ember értéke szempontjából; Clientela és deditio; Di vostram fidem; Dea Fides a római kultuszban; a római patronatus éthosza; Fideicommissum; Negotia bonae fidei; a magistratusok fides-e; Ed.Fraenkel kutatásaihoz l.: ThLL VI 661-691., s.v. fides. Zur Geschichte des Wortes fides. RhM 71 /1916/ 187-199. - Ujabban l. J.Hellegouarc'h: i.m. 23-40: La Fides.
- 3/ Heinze, i.m. 69-.: Klientel und deditio; 75-.: Ethos des römischen Patronat. M.Gelzer: Die Nobilität der römischen Republik, 17. N.A.Maskin: i.m. 227.
- 4 / Fraenkel szerint a köztársasági irodalomban megbízhatóság, hűség, szavahihetőség értelemben; jogi eljárásokban, törvényes kapcsolatokban valaki által képviselt garanciát, hitelt jelent: in fide alicuius esse.
- 5/ XII-táblás törvények, VIII, 21: Patronus si clienti fraudem fecerit, sacer esto. A cliens viszonya patronusához, fide - sének mibenlétére vonatkozóan lásd: J.Hellegouarc'h: i.m. 28-32; ill. a patronus fides-e a cliens iránt uo. 32-35.
- 6/ A fidesszel kapcsolatban megőrzött példákhoz lásd Maskin: i.m. 154, vö. még ugyanerről: Maróti E. cikkét, Ant. Tan. 11 /1964/ 219-220.
- 7/ Actium után Octavianus egész Itália, Gallia, Hispania, Sicilia, Sardinia, Africa provincia lakóit hűségesküre kényszeríti, Maskin: i.m. 227.
- 8/ Az italicusok esküje Livius Drususnál, az eskü szintén fontos szerepet kap a Catilina-féle összeesküvésben is.

- 9/ Quint. ad Her. I 16. si persuasus auditor fuerit, id est ,
si oratio adversariorum fecerit fidem auditoribus. vö. Cic.
de inv. I 25. Sin oratio adversariorum fidem videbitur au-
ditoribus fecisse.
- 10/ Fides szerepe a rétorikában, a szónok fidesének tartalma,
 lásd. Heinze: i.m. 63, vö. még Cic. or. 27: fidem facere
orationi; or. 5: inventio ... ut inveniat, quemadmodum fi-
dem faciat eis volet persuadere.
- 11/ Livius XXVI 50,6. Cum ... forma /sponsae tuae/ faceret fi-
dem. Vö. Cic. Brut. 197. Mihi dictis, ob haec et multa eius-
modi dicens fidem faciebat.
- 12/ Cic. de off. II, 33. vö. de off. I 4, 23.: fundamentum ius-
titiae fides id est dictorum conventorumque constantia et
veritas, vö. még partit. or. 22: iustitia in rebus creditis
fides nominatur.
- 13/ Fraenkel: i.m. 193 - egy alternativa a lelkiismeretesség és
 hitel értelemre, a fides jogi terminológia szerinti értelme-
 zését megtartva: bona fidei possessor, mint bona fidei emere,
accipere, possidere
- 14/ Vö. Cic. de orat. II 280., ill. a 122 évi lex de repet. 11.
- 15/ Preller-Jordan: RM. I ²251: Ugy látszik a fetiales elneve-
 zés - ők a nemzetközi jogi érintkezés felszentelt szolgálói
 voltak- összefügg a fides és fidus szavakkal, amellyel a
foedus szó és fogalom a legszorosabb kapcsolatban állhat
 /Varro l.l. V 86/.

- 16/ Más ókori népeknél az eladás csak akkor tény, ha a vevő fizet, és az eladó átadja az árut, addig a rómaiaknál, mielőtt a felek megegyeznek, szerződést kötnek, ez elégséges ahhoz, hogy a vevő követelhesse az árut, az eladó pedig a fizetséget. Lásd Dióssy Gy.: A római jog világa. Bp. 1973, 166. Az adás-vételnél elhangzó szokásos megállapodási formula szövegét lásd Gaius: Inst. III 15.
- 17/ Cic. pro Marcello 23.: Constituenda iudicia, revocanda fides, comprimendae libidines, propaganda suboles, omnia quae dilapsa iam diffluxerunt, severis legibus vincienda sunt.
- 18/ Varro l.l. 74 - szerinte a Fides egy ősi szabin istenség, kultusza régi, sajátos, ami továbbhagyományozódott. Lásd még: Val. Max. IV 3,6. Vö. Preller-Jordan: RM I² 251-252: Rómában volt egy ősi temploma a Fides Publica-nak, vagy a Populi Romani-nak, amelyet a hagyomány szerint Numa alapított, és ez régebbi volt, mint a capitoliumi Iuppiter templom.
- 19/ Val. Max. III 2,17: in aedem Fidei Publicae convocati patres.
- 20/ Plutarkhos: Numa 16 vö. Dion. Hal. II 75.
- 21/ Val. Max. VI 6: venerabile Fidei numen dexteram suam, certissimum salutis humanae pignus ostendat vö. Serv. Aen. III 607.: Physici dicunt esse consecratas numinibus singulas corporis partes, ut ... dexteram Fidei. vö. Mucius

- Scaevola, Coelia történetek esküinél. Vö. Cic. pro reg. Deiot. 8: per fidem ... per dexteram istam te oro, quam regi Deiotoro hospes hospiti porexisti istam, inquam, dexteram non tam in bellis neque in proeliis, quam in promissi et fide firmiorem. Vö. még Cic. de off. III 29.
- 22/ Livius: XXIX 24,3: Neu fas, fidemque, dexteras, deos testis atque arbitros conventorum fallat; XXII 9,3.: ~~Dex~~ -trae dextras iungen~~te~~ fidem obstrinximus / ... sacratas fide manus / használja a barátsággal kapcsolatban is:
I 1,8: Dextra data futurae amititiae sanxisse.
- 23/ CIL I ² 674 = X 3775 = ILS 3770 = ILLRR 707. /Capua/:
Magistri Spei, Fidei, Fortunae; CIL IX 5422 /Falerii/: Fidei Augustae C. Servilius Aper /octo/ vir Augustalis pro honore de sua pecunia fecit; CIL X 5903 /Anagnia/: Fidei suae sacrum. Aspania Q.Ff. Polla, Q. Petronius Irenaeus sacraverunt; CIL II 4497 = ILS 3777.
- 24/ Livius III 26.
- 25/ Donat. ad Ter. And. 716.
- 26/ Amph. 376, Men. 999, Rud. 615. 622.
- 27/ Fraenkel szerint szoros összefüggésben van a jogi formulákkal, Heinze szerint Fraenkel átvétele bizonytalan, az orare, implorare nem olyan értelemben jelent könyörgést, hanem ezt esküvel támasztja alá, ennek jelentése: ut fides mihi vestra subveniat vagy fidem mihi praestatis,

- a fidem alicuius obsecrare, per fidem alicui obsecrare ugyanilyen értelműek - Heinze: i.m.71. vö. Trin. 153.
- 28/ A megvesztegethetőség nem idegen Plautus korának társadalmától sem, ennek bizonyítására számos példát idézhetnénk a római történelemből, Cicero különösen a Verres ellen elmondott beszédei során emlegeti a bíróságok megvesztegethetőségét, már Pyrros követő urbem venalem -nak nevezi Rómát, Cic. pro Marcello 23; vö. még Sall.: Jugurtha, 35,10.
- 29/ Vö. Curc. 123: Venus de paulo paululum hic tibi dabo haud lubenter: Nam tibi amantes propitiantes vinum potantes dant omnes.
- 30/ Idegen népek leigázásával kapcsolatban is szerepel a fogalom: a legyőzött nép: se dedere in dicionem, vagy potestatem populi Romani, a győztes nép pedig recipere in fidem, hűségébe fogadja a legyőzötteket. A fides értelmezése ebben a jelentésben egyoldalú, mivel a győztes hadvezér esküre kötelezi a legyőzötteket, és a feltételeket ő szabja.
- 31/ Ez a viszony jellemzi a patronus és cliens kapcsolatát is. A patronus bizonyos feltételek mellett védelmébe fogad clienseket, támogatja, pártfogolja őket, az feladata azok jogi képviselője is, ezzel szemben a cliensek személyes hűséggel viseltetnek partonusuk iránt. Gelzer : Die römische Nobilität c. idézett munkájában részletesen elemzi a patronus és cliens viszonyt.

- 32/ Inst. II 23, 1: nullo vinculo iussis, sed tantum pudore eorum qui rogabatur continebantur.
- 33/ Truc. 45: ipsus periit et res et fides, Epid. 220: fidemque remque seque teque properat perdere.
- 34/ Vö. Cato szigorú életelveivel.
- 35/ Itt a dare ige felajánlani, kezességet vállalni, jelentésben szerepel. A fides jelentése nem meggyőződés hanem bizalom. Heinze szerint Fraenkelnél ez az értelmezés nem pontos, Heinze: i.m. 61-62. Spem mihi est = spem habeo te venturum esse - ennek analógiájára fides mihi est = fidem facere, hasonlóan a retorikai kifejezéshez fidem facere auditoribus.
- 36/ Heinze i.m. 64.
- 37/ Lásd föntebb 27.j.
- 38/ Komoly formában lásd föntebb 21.j.

PIETAS

- 1/ A pietashoz összefoglalóan lásd: T.Ulrich: Pietas /pius/ als politischer Begriff Römischen Staate bis zum Tode des Kaisers Commodus. Historische Forschungen 6. Breslau, 1930.
J.Hellegouarc'h: i.m. 276-279.
- 2/ N.A.Maskin: i.m. 184.

- 3/ C.Koch: PW - RE XX /1941/ sv. pietas.
- 4/ Az ógörög gondolkodás szerint ez összehasonlítható azzal, a büntetéssel ill. bűnhődéssel, ha valakit az Erynnisek üldöznek.
- 5/ Ujra találkozunk az impius kifejezéssel a IV. Philippica-ban, IV 1,2.: Cic. impiusnak bélyegzi azt, ill. azokat, akik a consul ellen sereget szerveztek. Vagyis impiussá válik ilyen értelemben az, aki testvérháború céljából fegyvert, vagy szembeszáll az imperium birtokában levő személlyel. Az imperium nemcsak a politikai és katonai hatalom birtoklását jelentette, hanem egy szakrális jelleg is hozzátartozott, lásd Maskin: i.m. 184.
- 6/ Erre vall Festus p. 230 M. lásd még Heinze: i.m. 281.
- 7/ Említi Catullus 64,404: impia non verita est. Vö. Verg. Aen. VI 613: divos scelerare parentes, vö. Statius: Thebais II 663, az impiushoz lásd még: Horváth I.K.: Ovidius számvetéséről. Filológiai Közöny, 1958, 533-538.
- 8/ Altheim: i.m. 76.
- 9/ frg. 12. Morel
- 10/ PW - RE 1222. Ezzel a fejlődéssel össze lehet hasonlítani az indigitare ige fejlődését, ezt az indiges - szóból lehet levezetni, az istenekhez való fohászkodás értelemben használták. Vö. Borzsák I.: "Pater Romanus" és a "di indiges" EPhK. 67 /1943/ 52-61.

- 11/ K.Meister: Die Tugenden der Römer. Heidelberger Universitätsreden 11. Heidelberg, 1930. 17. = Wege der Forschungen Band XXXIV. 13.
- 12/ J.Liegle: Pietas. Zeitschrift für Numismatik 1932,42/ 59-100/⁷²⁷⁷³ = Wege der Forschungen ^{1229-73/} XXXIV. 243. A pietas és pax szoros kapcsolatban állnak egymással, a politikai életben, államszerződésekben és szövetségi kapcsolatok létesítésében. A pia pax, pia aeterna pax, az istenek védelme mellett létrejött kapcsolatok, ez a kapcsolat összehasonlítható az-
 al a viszonyal, amit a fides jelent ilyen összefüggésben a magánéletben. Lásd még a pietas-pax kapcsolatra vonatkozóan: Polybios VI 56.
- 13/ J.Liegle: i.m. 244.
- 14/ Ennius frg. 340. Diehl PRVR: deum pietas, vö. Plaut.Rud.26. facilius si qui prius est a dis supplicans / quam qui sceleratus inveniet veniam sibi.
- 15/ Lásd K.Latte: Römische Religionsgeschichte. München 1960. 40.
- 16/ Maskin: i.m. 184.
- 17/ Cicero de rep. VI 16, előfordul Liviusnál is.
- 18/ De rep. I 2,2.
- 19/ Cicero Phil. XIII 19,43.
- 20/ Cassius Dio XLVIII 5.
- 21/ Maskin: i.m. 184-185.
- 22/ A pietas pénzeken való ábrázolásához lásd. Liegle ill. T. Ulrich idézett tanulmányát.

- 23/ Maskin: i.m. 255, az augustusi négy fő erény felsorolása a curiában elhelyezett aranypajzson , lásd még a virtus c. fejezet vonatkozó részét.
- 24/ Az antiumi Fastiban olvasható datálás szerint, a templom felszentelése nov. 13-án volt, Fortuna Primigenia születésnapján, ILLRP nr.9.: Pietati Fortunae Primigeniae.
- 25/ 215: Mens; 205: Honos; et Virtus; 193: Victoria; - Virgo ; 191: Iuventas; 181: Pietas; 173: Fortuna Equestris; 168: Fortuna huius diei; 151: Felicitas.
- 26/ Iulius Obsequens a 91 -évi prodigiummal kapcsolatban említi, hogy az alapítás ideje dec. 1./ - amiternumi Fasti szerint/
- 27/ Curc. 639, Asin. 506, Bacch. 1176.
- 28/ Appianos: B.C. IV 41.
- 29/ Maskin: i.m. 459.
- 30/ Hasonló hangvételű az Amph. c. darab bevezetője, ahol Mercurius az állam, és a magánembereknek, az istenekkel szembeni kötelezettségeiről elmélkedik, ezek betartására figyelmezteti a nézőket. / hivatalos, államvallás, ill. az egyes emberek vallási kötelezettségei az istenek iránt/.
- 31/ Erről a kapcsolatról elmélkedik az Asin. c. darabban az öreg Demaenetus: Omnes parentes, Libane, liberis suis / qui mihi auscultabunt, facient obsequentiam. - az öreg véleménye az, hogy minden körülmények között kedvezzen a szülő gyermekének, saját apját említi "példaként" aki hajósköpenybe öltözve csente ki a kerítő házából a lányt, fia szá-

mára, ez a hely szintén a pietas paródikus értelmű használatát példázza, ugyanis a pietas ilyen vállalkozásokra nem kötelez.

- 32/ Pseud. 122 - hasonló értelmű hivatkozás a pietasra,: di te mihi semper servent, verum si potest / Pietatis causa vel etiam matrem quoque.
- 33/ Poen. 1177, szintén meretrix emliti a pietast : Mi pater, tua pietas plane nobis auxilio fuit.
- 34/ Vö. Curc. 639: O pietas mea serva me, quando ego te servavi sedulo., vö. Poen. 1136: Ita ut praedicas, tua pietas nobis plane auxilio fuit / Quom huc advenisti hodie in ipso tempore.

A U C T O R I T A S

- 1/ Foglalkozott a szó jelentésével Heinze is: Auctoritas, Hermes, 60 (1925) = R. Heinze: Vom Geist des Römertums³. Stuttgart, 1960. 43 -58. Szerinte a fogalom meghatározott jogi szakkifejezés, annak a személynek a felelősségét jelenti aki mancipatio útján adott el valamit, abban az esetben ha egy harmadik személy elvitatta a vevőtől a tulajdonjogot, Heinze: i.m. 44.
- 2/ Az auctoritas patrum , Heinze értelmezésében a római senatus különleges helyzetét érzékeltette, nevezetesen, hogy

a népgyűlés egyetlen határozata sem emelkedett törvényerőre, a senatorok jóváhagyása nélkül, ezt fejezi ki az auctoritas patrum fogalma. Később ezzel a megjelöléssel illették az olyan senatusi határozatot, amely ellen a néptrihunusok tiltakoztak, Maskin: i.m. 291.

- 3/ Heinze nem veszi figyelembe ezeket a jelentésmódosulásokat, inkább átfogó elemzést ad. Szerinte a szó, szemantikailag az Augustus szó rokona.
- 4/ Az istenektől nem tanácsot akartak kérni, hanem azok akarátát megtudni, így ebben az értelemben a potestas vagy az imperium kifejezés használatos az auctoritas helyett.
- 5/ Cicero: Tusc. disp. I 49, de inv. I 62: summa auctoritas philosophi, Cato m. 77: Nobilitas summorum philosophorum et auctoritas.
- 6/ A fogalom értelmezéséhez lásd még: A. Premmerstein: Vom Werden und Wesen des augusteischen Prinzipats. Berlin, 1937, - a cliens - patronus viszonyból vezeti le. Lásd még: A. Magdalein: Auctoritas principis. Páris, 1947.
- 7/ Aki mint szabadító lép fel - privato consilio cselekszik, mint uralkodó - rector, pedig az állami döntések kezdeményezője: auctor publici consilii, lásd még Maskin: i.m. 300-301.
- 8/ Res Gestae 34, lásd még Maskin: i.m. 264.
- 9/ Maskin: i.m. 292.

- 10/ Cicero Phil I 1,1. az állam sorsa a senatorok auctori-
tásától függ, az auctoritas senatus lényegében annyi,
 mint a libertas populi / ad fam. X 6,2./ sőt mint a római
 nép méltósága: maiestas populi Romani / Phil. III 5,13/
- 11/ Maskin: i.m. 315.
- 12/ Cicero Phil. V 11,28 : quodque ille bellum privato con-
silio suscepit, id vos auctoritate publica comprobastis
 - megváltozott a véleménye Caesarról, amikor saját el-
 határozásából hadsereget gyűjtött, és mint az állam felszaba-
 dításának kezdeményezője lépett fel: dux et auctor . Az
auctoritas jelenti azt is, hogy helyzeténél fogva, jögo-
 sítva van bizonyos tettek kezdeményezésére.
- 13/ Pro lege Man. 10,28 - az auctoritas egy kiválóság. Phil. II
 11,26 - úgy beszél saját magáról, Brutusról és Caesarról,
 mint: auctores ad liberandam patriam - tehát mint az állam,
 ill. a haza felszabadítóiról. Lásd még Maskin: i.m. 315.
- 14/ Itt a jelentése bizonyítás lásd Aul. 421: res ipsa testis
est, Epid. 713: ipsa res dicet tibi.

H O N O S, L A B O R, S A P I E N N T I A

É S M Á S H A S O N L Ó É R T É K F O G A L M A K

- 1/ A hohosról összefoglalóan lásd: H. Dexler: Honos. in: Römische Wertbegriffe 446-467 = Romanitas 3. /1961/ 135-157.
 lásd még: F. Klose: Honos. Diss. Breslau 1933.

- 2/ Phil. IX 4.
- 3/ Lásd még a mos maiorum c. fejezet vonatkozó részét.
- 4/ Cic. ad fam. X 1,3. - a következőképpen ír a dignitasról:
Tuae dignitatis ita favemus ut omne nostrum consilium , studium, officium, operam, laborem, diligentiam ad amplitudinem tuam conferamus.
- 5/ Cicero de inv. II 66.
- 6/ Cicero de leg.agr. II 102.
- 7/ Caesar B.G. I 44,12.
- 8/ A gratiáról összefoglalóan lásd: J.Hellegouarc'h: i.m. 202-208.
- 9/ Lásd J.Hellegouarc'h: i.m. 163-169./a beneficiumról/vö. Cic. de off. II 70.: Sed non is solum gratus debet esse qui accipit beneficium, verum etiam is qui potestas accipiendi fuit.
- 10/ Lásd még Plautusnál: Poen. 134. Rud. 221.
- 12/ A iusta causa eredeti jogi értelemben való használatához lásd: Max Kaser: Das Römische Privatrecht. München, 1955. 326. Brósz-Pólay: Római jog. Bp. 1974. 246 p. 683. pont, vö. 229 p. 218. pont.
- 14/ A iustus fogalom komoly értelmezéséhez lásd: J.Hellegouarc'h: i.m. 265-267.
- 13/ Az industria komoly értelmezésével kapcsolatban lásd: J.Hellegouarc'h: i.m. 253-254.
- 14/ A sapientia fogalom komoly értelmezéséhez lásd: J.Hellegouarc'h: 271-274.
- 15/ A rabszolgák sapientiajára vonatkozóan lásd még: Epid. 266; fac participes nos tuae sapientiae; 384: qui perspicere pos-

sent cor sapientiae; Capt. 410: tua opera ... et sapientia fecisti, ut redire liceat; 413: emisisti e vinclis tuom erum tua sapientia; vö. Trin. 163: illius sapientiam et meam fidelitatem ... paene ille ... pessum dedit.

ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK ÉS TÁRSADALMI KAPCSOLATOK

- 1/ Vö. Epid. 189: Iam ego me convortam in hirundinem atque eorum exugebo sanguinem senati qui columen cluent. Vö. később Horatius, Maecenast praesidium-nak nevezi, ill. columen rerumnak / C. I 1,2: praesidium , II 17,4: columen /
- 2/ A rabszolga szerepének a kiemelése: vö. : videant consules, ne^{quid} respublica detrimenti capiat.
- 3/ A consiliumról lásd összefoglalóan: J. Hellegouarc'h: i.m. 254-256.
- 4/ A szolga által egybehívott senatus tagjai: congerro^{nes} vö. a patres et conscripti kifejezéssel, amely a senatusi testület szokásos megszólítása /Lásd Cicero beszédeiben/, és egyben a senatus összetételére is utál.
- 5/ A törvény kimondja, hogy ezután az egyik consul plebejus lesz, a patriciusok keresztülvitték, hogy a következő évtől, 366-tól, évenként egy praetort válasszanak, aki, mint a consul, alárendelt társa, helyettese, a patricius befolyás túlsúlyát volt hivatva biztosítani.

6/ E. Fraenkel: Plautinisches in Plautus, Berlin, 1922. 236.

7/ Lásd a fides c. fejezet vonatkozó részét; lásd még: J.

Hellegouarc'h: i.m. 275-294.

B I B L I O G R Á F I A

F.Altheim: Römische Religionsgeschichte I-III. Berlin -
Leipzig, 1933.

R.Astolfi: La lex Iulia et Papia. Padova, 1970.

J.Blänsdorf: Archaische Gedankengänge in den Komödien des
Plautus. Hermes. Einzelschriften 20. Wiesbaden,
1967.

T.R.S.Broughton: The magistrates of the Roman Republic. 1-2.
1951-52. Supplement 1960. New York.

Borzsák I.: Veterum norma. Az augustusi reformkor hagyomány-
kultusza. EPhK. 64 /1940/ 167-180.
"Pater Romanus" és a "di indigetes" EPhK. 67
/1943/ 51-62.

Brósz R.-Pólay E.: Római jog. Budapest, 1974.

E.Costa: Il dritto romano nelle commedie di Plauto. Torino
1890.

Csillag P.: The Augustan Laws on family relations. Bp. 1976.

J.Wight Duff: A literary history of Rome. London-Leipsic 1909.

D.C.Earl: Political terminology in Plautus. Historia, 9 /1960/
235-243.

W.Eisenhut: Virtus Romana. München, 1973. /Studia et Testimo-
nia Antiqua XIII./

Falus R.: Az antik világ irodalmai. Bp. 1976.

W.E.Forehand: Irony in Plautus Amphitruo. AJPh. 92 /1971/
633-651.

Ed.Fraenkel: Plautinisches in Plautus. Berlin. 1922.

Elementi plautini in Plauto. Firenze 1960.

M.Gelzer: Kleine Schriften, Band 1. Wiesbaden, 1962.

R.Heinze: Vom Geist des Römertums ³. Stuttgart, 1960.

Die Augustische Kultur ³. Stuttgart, 1960.

J.Hellegouarc'h: Le vocabulaire latin des relations et des
partis politiques sous la republique. Paris,
1963.

Horváth I.K.: Ovidius számkivetéséről. Fililógiai Közlöny,
1958. 533-538.

M.Kaser: Das Römische Privatrecht. München, 1955.

H.Kleinknecht: Gebetsparodie in der Antike. Stuttgart, Breslau,
1937.

C.Koch: PWRE XX /1941/ 1221-32., sv. Pietas.

K.Latte: Römische Religionsgeschichte. München 1960.

Leist: PWRE II /1896/ 2274-77., sv. Auctoritas.

A.Magdalein: Auctoritas principis. Paris, 1947.

Maróti E. - Horváth I.K. - Castiglione L.: A régi Róma aranykora.
Bp. 1967.

Maróti E.: Terentiana. Ant.Tan. 7 /1960/ 27-36.

Cato és a "De agri cultura" Görög és latin írók ll.
Bp. 1966. 1-69.

Varro és a Rerum Rusticarum libri tres. Görög és latin írók. 14. Bp. 1971. 5-87.

A vilicus és az itáliai villa-gazdaság. Ant. Tan. 21 /1974/ 189-203.

N.A.Maskin: Augustus principatusa. Kialakulása és társadalmi lényege. Bp. 1953.

F.Münzer: Römische Adelsparteien und Adelsfamilien. Stuttgart 1920.

Römische Wertbegriffe. /hrg. H.Oppermann/ Wege der Forschung Band XXXIV. Darmstadt, 1967.

W.Otto: PWRE VI /1909/ 1281-86., sv. Fides.

V.Pöschl: Grundwerte Römischer Staatgesinnung in den Geschichtswerken des Sallust. Berlin, 1940.

L.Preller-H.Jordan: Römische Mitologie ³ I-II. Berlin 1881.

A.Premmerstein: Vom Werden und Wesen des augusteischen Prinzipats. Berlin, 1937.

K.Stawecka: Spuren der Philosophischen Virtus in den Komödien von Plautus. Eos, 68 /1967/68/ 211-218.

Musa Iocosa. Arbeiten über Humor und Witz, Komik und Komödie der Antike. Andreas Thierfelder zum Siebzigsten Geburtstag. Hildesheim. New York, 1974.

H.Tränkle: Cato in den vierten und fünften Dekade des Livius. Abh. Mainz. 1971:4.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	2
MOS MAIORUM	9
VIRTUS	21
FIDES	30
PIETAS	50
AUCTORITAS	64
HONOS, LABOR, SAPIENTIA ÉS MÁ S HASONLÓ ÉRTÉKFOGALMAK	71
ÁLLAMI INTÉZMÉNYEK ÉS TÁRSADAL- MI KAPCSOLATOK	87
JEGYZETEK	97
BIBLIOGRÁFIA	121

B i r á l a t

Hoffmann Zsuzsanna "A római orányok és eszmények paródiaja Plautusnál" című bölcsészdoktori értekezéséről.

A dolgozat, amely - hadd említsem már előre - igen jól megüti a bölcsészdoktori értekezés megkövetelhető színvonalát, számos aspektusból nézve érdekes témát dolgoz fel, figyelemre méltó önálló anyaggyűjtésre is támaszkodva a korábbi szakirodalom jelentősebb megállapításainak összegezésén túl.

A számos szempont közül én mindeneskelőtt Plautus rómaiságának örökzöld problémájával kapcsolatos tanulságokat kívánom kiemelni. Bármilyen örvendetes módon szaporodnak is ismereteink a görög újkomédiáról /egyebek mellett Menandros-daraboknak ill. részleteiknek a fellelésével/, a görög eredeti és a plautusi át-dolgozás közvetlen egybevetése alapján belátható időn belül nem fogjuk a specifikusan rómaiakat jól, kimerítően megragaszkodni a latin vigjátákirónál. Ugyanakkor a görög előkép latin visszaadása - nyelvtani konstrukciója, kifejezéskincse, szóválasztéka - teljes egészében a kérdéses komédiáiról római írói arculatáról vall a dolog természeténél fogva. Ez a vallomás azonban általában inkább csak grammatikai ill. szűkebb értelemben vettem nyelvi tanulságokkal szolgál. Elsősorban azt mutatja, hogyan birkózik a fejlettebb társadalmi viszonyok közt illetőleg tradíciót folytatva író görög auctor művének a visszaadásával a latin szerző, kinosan keresve vagy merész nyelvújítással teremtve azokat a szavakat, fordulatokat, szerkezeteket, amelyek előzmények híján a ^{nyelv} ~~határ~~ még nem alakultak ki.

Hoffmann Zsuzsanna dolgozatában az az örvendetes, hogy bizonyos római terminusok előfordulását boncolgatja Plautusnál, tehát eredendően Plautus latin nyelvének a terrénján mozog. Am ezek az általa szemügyre vett kifejezések önmagukban annyira súlyos erkölcsi-társadalmi tartalommal telítettek a Plautus kori római közönség számára, hogy éppen olyan, ha nem több felvilágosítást nyújtanak a vigjátákiró Plautus rómaiságának közéleti célzatosságáról, tehát egy mindennél fontosabb tartalmi aspektusáról, mint nyelvezetének, szókincsének nivoltáról.

A dolgozat megészrevételezni¹ valói vagy teljességgel nem érdemiek, mint az elírások, gépelési hibák, vagy pedig a téma szempontjából tulajdonképpen periférián mozgóak, mint pl. az idősebb Cato² a korabeli római mobilitás viszonya bizonyos oldalainak a megítélése. Mindez a legkisebb mértékben sem befolyásolhatja a bíráló végső értékelését, amellyel a feljebb elmondottak alapján a doktori értekezés

s u m m a c u m l a u d e

fokozattal való elfogadását javasolja.

Szeged, 1977. december 8.

Sándorly Károly Samu
/Sándorczy-Károly Samu/
tanszékvezető egyetemi tanár